

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
Αναπληρωτής
καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ρόδος

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς
του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου
(με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)

«Ταῦτα μὲν τὰ τῶν Τούρκων ἤδη τοσούτῳ μόνῳ διαφέροντα τῶν Βουλγάρων, ὅσω τὴν Χριστιανῶν οὕτοι ἀσπασάμενοι πίστιν, καὶ τοῖς Ῥωμαίκοις ἐπ' ὀλίγον μετεβάλλοντο ἤθεσι, τό τε τὸ ἄγριον καὶ νομαδικὸν τῷ ἀπίστῳ συναποβαλόντες.»

Αυτό το αποκαλυπτικό κείμενο προέρχεται από πολύ επίσημη βυζαντινή γραφίδα: εκείνην του λόγιου αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, από τα περίφημα *Τακτικά* του (*Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*), γραμμένα στις αρχές του 10ου αιώνα. Μια ελεύθερη απόδοση αυτού του κειμένου θα μπορούσε να έχει κάπως έτσι: «Και αυτά λοιπόν όσον αφορά στους Τούρκους, που μόνο ως προς αυτό διαφέρουν με τους Βουλγάρους, ότι δηλαδή οι τελευταίοι έχουν ασπαστεί τη χριστιανική πίστη, έχοντας σταδιακά υιοθετήσει τα βυζαντινά ήθη και έχοντας αποβάλει τον άγριο και νομαδικό χαρακτήρα που τους διέκρινε όταν ήταν άπιστοι [= παγανιστές].»

Αν συνδέσουμε την προαναφερόμενη πεποίθηση του σοφού βυζαντινού ηγεμόνα της κρίσιμης εποχής της μετάβασης του 9ου προς τον 10ο αιώνα, με την περίπου σύγχρονη άποψη του οικουμενικού πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, Νικόλαου Α' Μυστικού, ότι με την υιοθέτηση της χριστιανικής θρησκείας οι Βούλγαροι μεταβλήθηκαν από εχθροί σε φίλους και συμμάχους του Βυζαντίου, έχουμε σ' αυτή την περίπτωση ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα (τεκμηριωμένο και «σφραγισμένο» μάλιστα, και από την αυτοκρατορική και από την πατριαρχική γραφίδα) της ιδεολογικής αυτής θέσης εκ μέρους της ανατολικής αυτοκρατορίας — και μάλιστα σε μια εποχή έντονης αντιπαράθεσης με τον δυναμικό τσάρο του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου, Συμεών.

Το παραπάνω όμως απόσπασμα του Λέοντος Σοφού είναι διττός αποκαλυπτικός: κυρίως, γιατί μας δείχνει με ενάργεια ότι οι Βυζαντινοί δεν ξεχνούσαν την τουρκική ρίζα, την τουρανική προέλευση των

βουλγάρων γειτόνων τους, ακόμα και σε εποχή όπου είχε επιτελεστεί — εδώ και μισόν αιώνα περίπου (το 864 μ.Χ.) — ο εκχριστιανισμός τους και είχε εκκινήσει ο σταδιακός εκσλαβισμός τους (με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τη μεταβολή του τίτλου του ηγεμόνα τους από «χαν»-«χάνο» σε «τσαρ»-«τσάρο»).

Παράλληλα, από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις που απηύθυνε ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός προς τον μουσουλμάνο εμίρη της Κρήτης εκφράζουν πιθανότατα την πεποίθηση μεγάλου τμήματος της βυζαντινής κοινωνίας του καιρού τους, η οποία θα είχε αντιληφθεί την ανάγκη σφυρηλάτησης στενών δεσμών με το ισλάμ, αλλά και με το συμφέρον που θα αποκόμιζε η αυτοκρατορία από την ύπαρξη στενής συμμαχίας και τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με το αραβικό έθνος: «Οι δύο μεγάλες δυνάμεις της Οικουμένης, το Βυζάντιο και το Ισλάμ, λάμπουν ως υπέρλαμπρα άστρα στο ουράνιο στερέωμα. Γι' αυτόν τον λόγο, παρά τις διαφορές μας στη θρησκεία, στα ήθη και στα έθιμα, θα έπρεπε πάντοτε να ζούμε φιλικά ως αδέρφια και σε αρμονική συνεργασία.»

Η ανελλιπής τουρκική παρουσία στο βόρειο και στο ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου

Το κοινό στοιχείο που συνδέει τη βυζαντινή αυτοκρατορία με το ανατολικό και το βόρειο σύνορό της, δηλαδή την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή αφενός και τη Βαλκανική χερσόνησο αφετέρου, είναι η εκεί διαρκής παρουσία διάφορων μεσαιωνικών τουρκικών φυλών και λαών. Πράγματι, τα ποικίλα τουρκικής προέλευσης φύλα του Μεσαίωνα αποτελούν χωρίς αμφιβολία την εθνότητα, την ομάδα των λαών με την οποία το Βυζάντιο διατήρησε σχεδόν αδιάκοπη επαφή και γειτνίαση μέσα στους ενδεκάμισυ περίπου αιώνες της ύπαρξής του, από τις αρχές του 4ου ως τα μέσα του 15ου αιώνα (διάγραμμα των τουρκικών φυλών, βλ. στον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 15). Και κάνοντας εδώ λόγο για «τουρκόφωνους λαούς», αναφερόμαστε στη μεγάλη εκείνη συνομοσπονδία τουρανικών (τουρκικών) φυλών που από τις αρχικές τους κοιτίδες, στην κεντροανατολική ασιατική στέππα, απλώθηκαν δυτικά και — από τους αιώνες 10ο και 11ο — εισέδυσαν στους κόσμους του ισλάμ και της χριστιανοσύνης.

Κοινοί φυλετικοί και εθνολογικοί — όχι όμως πάντοτε και γλωσσικοί — πρόγονοι των τουρκόφωνων λαών των μεσαιωνικών χρόνων

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

υπήρξαν οι Ογούζοι Τούρκοι των κεντροασιατικών ορέων, μια προέλευση όμως την οποία δεν φαίνεται να γνωρίζουν οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι και χρονικογράφοι των τριών βασικών ιστορικών περιόδων (πρωτοβυζαντινής, μεσοβυζαντινής, υστεροβυζαντινής). Απ' όσα γνωρίζουμε, ο τουρκικός τύπος ογούζ (*oğuz*) πέρασε στην ελληνική γλώσσα — πιθανώς διά μέσου του περσοαραβικού τύπου γουζζ (*ghuzz*) — ως Ογούζιοι σε μία και μόνο περίπτωση, πολύ μεταγενέστερη, όπως είναι ο βυζαντινός ιστοριογράφος του 15ου αιώνα Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ο οποίος, στα πρώτα στάδια του έργου του *Άποδείξεις ιστοριών* συνδέει άμεσα τους πρώτους Οθωμανούς με τους νομάδες Ογούζους προγόνους τους που είχαν φτάσει στη Μικρά Ασία (Ανατολία) από την κεντροασιατική στέππα (G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. Β', σελ. 213-214).

Πραγματικά, κανένας άλλος από τους ιστοριογράφους ή χρονικογράφους του Βυζαντίου δεν διευκρινίζει την ογουζική καταγωγή των τουρκόφωνων φύλων. Αλλά επιπλέον, κάτι που είναι σημαντικότερο, πολλοί σύγχρονοι βυζαντινολόγοι Έλληνες και ξένοι συνεχίζουν να υποπίπτουν στο σύνθητες πλέον σφάλμα της ταύτισης των Ογούζων με ένα συγκεκριμένο από τα ογουζικά φύλα του μέσου Μεσαίωνα (αιώνων 10ου και 11ου), τους Ούζους εισβολείς των Βαλκανίων και του ελλαδικού χώρου κατά το χειμώνα του 1064-1065 μ.Χ., τους οποίους είχε πρωτοαναφέρει με πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία ο λόγιος αυτοκράτορας του 10ου αιώνα Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, στο ονομαστό του σύγγραμμα *Πρός τόν ίδιον υιόν Ρωμανόν* (γνωστό στους ερευνητές με τον λατινικό του τίτλο *De administrando imperio* (*DAI*)). Σ' αυτό το σημείο, επίσης, αξίζει να αναφερθεί σύντομα ότι ο όρος Ογούζοι έχει περάσει και στην ποντιακή διάλεκτο με άκρως υποτιμητικό επίχρισμα, αφού ογουζεύω σημαίνει «συμπεριφερόμαι άξεστα, αγενώς», ενώ ογουζωτός σημαίνει «άξεστος, απολίτιστος». Και αυτό το γεγονός αποδεικνύει την αρνητική χροιά που ο μικρασιατικός ελληνισμός προσέδωσε στην εμφάνιση των Τούρκων ήδη από τα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια, αν και λίγο μπορεί να αμφιβάλλει κανείς ότι στην ουσία οι μειωτικοί αυτοί χαρακτηρισμοί συνδέονται αμεσότερα με τους Οθωμανούς Τούρκους.

Μια περιδιάβαση στους τουρκόφωνους αυτούς λαούς, λοιπόν, με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις τους με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, έως την εμφάνιση των Οθωμανών στο ιστορικό προσκήνιο, στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, θα επιχειρήσουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, σχολιάζοντας κατά διαστήματα καίρια προβλήματα ορολογίας και χρόνιων παρερμηνειών και παρεξηγήσεων.

Όσοι μελετούν κατοπτικά τις διεθνείς σχέσεις του Βυζαντίου με τους υπόλοιπους μεσαιωνικούς λαούς διαπιστώνουν και συνειδητοποιούν τον πραγματικό «κατακλυσμό» των εχθρών που αντιμετώπισε η μεσαιωνική αυτοκρατορία της Ανατολής καθόλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) και την πτώση των τελευταίων προπυργίων του μεσαιωνικού ελληνισμού, του Μορέως (1460-1461) και της Τραπεζούντας (1461), καθώς και της Θεσσαλίας (1454/1470) και της Ηπείρου (1449/1479). Χωρίς αμφιβολία, το βυζαντινό κράτος δέχτηκε τις πολυαριθμότερες, τις πλέον επίμονες εισβολές και επιθέσεις από οποιοδήποτε άλλο μεσαιωνικό κράτος — επιθέσεις που προέρχονταν από ποικιλία φυλών και εθνοτήτων, ιδιαίτερα γερμανόφωνων, ιρανόφωνων, αραβόφωνων, σλαβόφωνων και τουρκόφωνων. Αλήθεια, αρκεί μια σχηματική εικονική αναπαράσταση κατά χρονολογική ακολουθία για να μας δώσει «ανάγλυφα» την εικόνα του προβλήματος, ιδιαίτερα ως προς τις αλλεπάλληλες τουρανικές επιθέσεις, στα δύο από τα τρία «θερμά» ούτως ειπείν μέτωπα και σύνορα του Βυζαντίου, δηλαδή το βόρειο και το ανατολικό, που ως γνωστόν σπάνια παρέμεναν σταθερά για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Με τα σημερινά δεδομένα, ως βόρειο σύνορο του Βυζαντίου (δουνάβειο) θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε (κάπως ελαστικότερα) τα βόρεια σύνορα της Ρουμανίας με τη νοτιοδυτική Ουκρανία και την Ουγγαρία, όπως επίσης τα σύνορα της Σλοβενίας με την Ουγγαρία, την Αυστρία και την Ιταλία. Επίσης, με κάποια ελαστικότερη θεώρηση, ως ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου (ευφρατήσιο) μπορούν να εννοηθούν τα σημερινά σύνορα της Τουρκίας με τη Γεωργία και την Αρμενία στην περιοχή του Καυκάσου, με την Περσία (Ιράν), με τη Μεσοποταμία (Ιράκ) και με τη Συρία.

Έτσι, λοιπόν, στο βόρειο σύνορο επιτίθενται στην αυτοκρατορία τα τουρκόφωνα φύλα των Ούννων (4ος-5ος αιώνες), των Αβάρων, των Κοτριγούρων και των Ουτιγούρων, θεωρούμενων ως επιγονικών των Ούννων φύλων (5ος-6ος αιώνες). Από τον 6ο αιώνα, επίσης, επιτίθενται διάφορα ημινομαδικά σλαβόφωνα φύλα αναμειγμένα με τους τουρκόφωνους πληθυσμούς, κυρίως Αβάρους: πρόκειται για τους γνωστούς στα βυζαντινά κείμενα, αλλά και στη νεότερη έρευνα, «Αβαροσλάβους» ή «Σκλαβηνούς». Ακόμα, από τον 5ο ως τον 7ο αιώνα επιτίθενται και οι τουρκόφωνοι Ονόγουροι Βούλγαροι ή Πρωτοβούλγαροι (Παλαιοβούλγαροι), πρόγονοι των Βουλγάρων προ του εκχριστιανισμού και μετέπειτα εκσλαβισμού τους και μετά την ίδρυση του πρώτου βασιλείου τους το 680/681 μ.Χ., που και αυτοί θα καταστούν επικίνδυνος αντίπαλος του Βυζαντίου. Επίσης, στους αιώνες 9ο και

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

10ο, επιτίθενται τα ωσαύτως τουρκόφωνα φύλα των Ούγγρων (Μαγυάρων), όπως αποκαλούνται στις πηγές τους, ενώ από τον 11ο αιώνα και εξής το βαλκανικό μέτωπο της αυτοκρατορίας θα πλήξουν οι τουρκόφωνοι Πατζινάκοι ή Πατζινακίται (γνωστοί και ως Πετσενέγγοι), οι Ούζοι και οι Κο(υ)μάνοι, γνωστοί οι τελευταίοι και ως Πολόφτσοι στους Ρώσους, αλλά και ως Κιπτσάκοι στους μουσουλμάνους χρονικογράφους της εποχής (υπενθυμίζουμε εδώ τους περίφημους «πολοφτσιανούς χορούς» από τη θαυμάσια όπερα *Πρίγκιπας Ιγκόρ* του ρώσου μουσικοσυνθέτη του 19ου αιώνα Αλεξάντρ Μποροντίν, ο οποίος έχει αποθανάτισει μοναδικά αυτό ακριβώς το τουρανικό φύλο κατά τους αγώνες των Ρώσων εναντίον του). Τέλος, από τον 12ο αιώνα, η απειλή κατά του βόρειου συνόρου του Βυζαντίου επικεντρώνεται και πάλι στους Ούγγρους, καθώς και στους Βουλγάρους, αν και οι τελευταίοι, εκχριστιανισμένοι και εκσλαβισμένοι πια ήδη από το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, δεν μπορούν πλέον να λογίζονται από τους ερευνητές στα τουρκόφωνα φύλα του ύστερου Μεσαίωνα. Παρόλα αυτά, η συμμετοχή των Κομάνων (όπως επίσης και των λατινόφωνων Βλάχων, δηλαδή των προγόνων των σημερινών Ρουμάνων) στην ίδρυση του δεύτερου βουλγαρικού βασιλείου (της δυναστείας των Ασενιδών) υπήρξε τόσο καθοριστική, ώστε, στην ουσία, να γίνεται λόγος από τους μελετητές για μικτό βουλγαροκομανοβλαχικό κράτος (μετά το 1185/1186 μ.Χ.). Είναι ακριβώς εκείνο το κράτος που έπεσε από τα χτυπήματα των Οθωμανών στα τέλη του 14ου αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, στο ανατολικό σύνορο, από τον 4ο έως τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα είχαν μονοπωλήσει τα πρωτεία οι Σασανίδες Πέρσες με την πυρολατρική τους θρησκεία, τον ζωροαστρισμό. Όμως, από τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 7ου αιώνα, αρχίζουν τις επιθέσεις τους τα διάφορα αραβόφωνα μουσουλμανικά φύλα, που λίγο πριν από τα τέλη του ίδιου αυτού αιώνα θα θεθούν υπό την πρώτη αραβική δυναστεία του χαλιφάτου των Ομαϊαδών ή Ομεγιαδών της Δαμασκού (661-749/750). Στους αιώνες 8ο, 9ο και 10ο, θα λάβουν χώρα οι θαλάσσιες πειρατικές επιδρομές των Αράβων της βόρειας Αφρικής (*Ιφρικίγια*), της Σικελίας (*Σικιλίγια*) και της Ιβηρικής χερσονήσου (*αλ-Ανταλούς*), των γνωστών Ανδαλουσιανών που την περίοδο περίπου 824 έως 960/961 μ.Χ. εγκαθίδρυσαν στην Κρήτη το περιβόητο εμιράτο της «Ικρίτις» (*Ikritish*). Αυτοί οι τελευταίοι αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές ως «Σαρακηνοί» και ως «Αγαρηνοί». Από τον 11ο αιώνα, εποχή που σηματοδοτεί σε γενικές γραμμές την άνοδο των τουρκόφωνων δυναστειών σε βάρος των αραβόφωνων στον ανατολικό κόσμο, εντείνονται οι επιδρομές κατά των ανατο-

λικών περιοχών του Βυζαντίου από μέρους διάφορων τουρκικών φύλων, με κυριότερα ανάμεσά τους εκείνα των Σελτζούκων ή Σελτζουκιδών (που λίγο μετά τα μέσα του 11ου αιώνα στην ουσία είχαν καταστεί επικυρίαρχοι των αββασιδών χαλιφών της Βαγδάτης) (11ος - α' μισό 13ου αιώνα), των Αρτουκιδών ή Ορτοκιδών (β' μισό 11ου - α' μισό 12ου αιώνα), των Ντανισμεντιδών ή Δανισμενδιτών, βασικών αντίζηλων της σελτζουκικής δυναστείας της Μικράς Ασίας ή του «Ρουμ» (τέλη 11ου - α' μισό 12ου αιώνα), καθώς και των συνοδούντων κυρίως τους Σελτζούκους ομάδων των τουρκομάνων νομάδων, για τους οποίους θα κάνουμε λόγο πιο κάτω. Ακόμα, από τα τέλη του 13ου αιώνα, η βυζαντινή αυτοκρατορία θα αντιμετωπίσει πρώτα τις ίδιες ή και μεγαλύτερης σφοδρότητας επιθέσεις των Τουρκομάνων των δυναστειών των διάφορων μικρασιαστικών εμιράτων (ή «μπευλικιών»), που υπήρξαν απότοκα της παρακμής του μικρασιατικού σελτζουκικού σουλτανάτου του «Ρουμ», ενώ παράλληλα θα δεχτεί και επιθέσεις από τους Μογγόλους (τους «Τοχάρους» των βυζαντινών πηγών, που συνήθως ταυτίζονται από τη δυτική ιστοριογραφική επιστήμη — αν και όχι πάντα ορθά — με τους Τα[ρ]τάρους) (13ος-14ος αιώνες), από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου (στα αραβικά μαμλούκ σημαίνει «σκλάβος») (επίσης, 13ος-14ος αιώνες) και από τους μεταγενέστερους Τουρκομάνους της ανατολικής Μικράς Ασίας (14ος-15ος αιώνες). Αλλά, βέβαια, η σοβαρότερη από τις έως τότε απειλές για την ανατολική αυτοκρατορία προήλθε από το ραγδαία αναπτυσσόμενο οθωμανικό εμιράτο (και ήδη από τον 14ο αιώνα μετεξελισμένο σε σουλτανάτο), την ισχυρότερη απ' όλες τις τουρκόφωνες φυλές. Μέσα σε διάστημα ενάμισυ αιώνα — ως τις πρώτες δεκαετίες του δεύτερου μέρους του 15ου —, οι Οθωμανοί θα υποτάξουν τις βαλκανικές δυνάμεις (Βούλγαρους, Σέρβους, Βλάχους, κ.ά.), καθώς και το Βυζάντιο, ολοκληρωτικά, αναλαμβάνοντας για λογαριασμό του τελευταίου τον κυρίαρχο ρόλο στις ιστορικές τύχες της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, αλλά και του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού κόσμου (για τις οθωμανικές κατακτήσεις, βλ. την επισκόπηση του Α.Γ.Κ. Σαββίδη, «Η ακμή και οι απαρχές της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1288/1289-1571 μ.Χ.», *Στρατιωτική ιστορία* 55, Μάρτιος 2001, σελ. 14-27, με τη βιβλιογραφία, το αναλυτικό χρονολόγιο και τον πίνακα όρων).

Πρέπει να τονιστεί σε τούτο το σημείο ότι αυτές οι τουρκικές επιθέσεις σημειώνονται αρχικά στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας, δηλαδή στο ανατολικό και στο νοτιοανατολικό έπακρο της μικρασιατικής χερσονήσου, όπου, επιπλέον, το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπί-

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

σει τη συχνά ανοιχτή και απροκάλυπτη εχθρότητα των εκεί χριστιανικών μονοφυσιτικών λαών (των Αρμενίων και των Σύρων ιακωβιτών), καθώς και των νεστοριανών υπολειμμάτων, που από την πρωτοβυζαντινή εποχή (5ος-6ος αιώνες) είχαν βρει υποστήριξη από τους Σασανίδες Πέρσες και άλλους λαούς της Ανατολής. Ιδιαίτερα την περίοδο των σελτζουκικών κατακτήσεων εκμέρους του σουλτανάτου του «Ρουμ» (Ικονίου) στο δεύτερο μισό του 12ου και στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, αυτή η εχθρότητα εκφράστηκε ανοιχτά και απροκάλυπτα (βλ. A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East*, σελ. 64, 139-145· πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α' , σελ. 34-35).

Η μεγάλη μεσαιωνική τουρκική μετανάστευση

Όπως προειπώθηκε, οι λαοί που επιτέθηκαν στο ανατολικό και στο βόρειο σύνορο του Βυζαντίου υπήρξαν στην πλειοψηφία τους τουρκόφωνοι, τουρανικής προέλευσης. Σχετικά με τους τελευταίους και σε συνάρτηση με την περίοδο ως την εμφάνιση των Οθωμανών ή Οσμανλίδων (Οσμανιδών) Τούρκων κατά τον 13ο αιώνα, θα επιχειρήσουμε να διαγράψουμε, κατά το δυνατόν συνοπτικότερα και επακριβέστερα, τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν και στοιχειοθετούν τη φυλετική, την εθνολογική και την ανθρωπολογική τους ταύτιση. Κάτι τέτοιο θεωρούμε αναγκαίο, αφού συχνότατα παρατηρείται το φαινόμενο να αναφέρονται μελετητές του Μεσαίωνα — βυζαντινολόγοι, αλλά και ερευνητές άλλων ειδικοτήτων — με αόριστο τρόπο απλά σε «Τούρκους», σε «τουρκικούς λαούς» ή «τουρκικά φύλα», ακόμα και σε περιπτώσεις όπου χρειάζεται κατά περίπτωση εξειδίκευση της ορολογίας. Με την αόριστη και την «αβασάνιστη» αναφορά σε Τούρκους (άσχετα αν πρόκειται για Σελτζούκους, για Οθωμανούς, κ.ο.κ.) αποφεύγεται να δοθούν οι απαραίτητες για κάθε περίπτωση διευκρινίσεις και λεπτομέρειες.

Σημαντικότερη ώθηση στις έρευνες γύρω από τους τουρκόφωνους ή τουρκικούς (τουρανικούς) λαούς έδωσε πριν από εξήντα περίπου χρόνια ο μεγάλος ούγγρος βυζαντινολόγος Γκιούλα (Ιούλιος) Μοράβτσικ (1892-1972), με το δίτομο κλασικό μεθοδολογικό γραμματολογικό του σύγγραμμα *Byzantinoturcica*, που πρωτοκυκλοφόρησε στη Βουδαπέστη το 1942-1943 και σε δεύτερη ενημερωμένη έκδοση το 1958 στο Βερολίνο, με εξονυχιστική βιβλιογραφική επισκόπηση της διεθνούς τουρκολογίας και με ιδιαίτερη έμφαση στις βυζαντινοτουρκι-

κές επαφές και σχέσεις (το 1983 κυκλοφόρησε ανατύπωση της β' έκδοσης στο Λέυντεν της Ολλανδίας). Παρά την «ηλικία» του, αυτό το εγχειρίδιο παραμένει έως σήμερα βασικό επιστημονικό βοήθημα και έργο παραπομπής, ένα από τα πληρέστερα και διασημότερα επιτεύγματα της γερμανόφωνης βυζαντινολογίας, όπως αποδεικνύεται από την πυκνότητα της χρήση του στη διεθνή βιβλιογραφική έρευνα.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Γκιούλα Μοράβτσιακ, ως τουρκόφωνοι (δηλαδή ομιλούντες τις διάφορες διαλέκτους του τουρκικού/τουρανικού κλάδου της ουραλοαλταϊκής ομογλωσσίας) χαρακτηρίζονται οι ασιατικής προέλευσης λαοί, οι οποίοι ανήκαν είτε στον ουραλοαλταϊκό (δηλαδή τον κεντροανατολικό ασιατικό) είτε στον φιννοουγγριανό ή φιννοουγγριτικό (δηλαδή τον κεντροδυτικό ασιατικό) φυλετικό τύπο (εσφαλμένα χρησιμοποιείται μερικές φορές ο τύπος φιννοουγγρικός), όπως για παράδειγμα, οι Ούγγροι και οι Κο(υ)μάνοι.

Επαναλαμβάνουμε εδώ ότι κοινοί εθνολογικοί και φυλετικοί (όχι όμως πάντα και γλωσσολογικοί) πρόγονοι των τουρκόφωνων αυτών φυλών του Μεσαίωνα θεωρούνται οι Ογούζοι Τούρκοι των Αλταϊών ορέων, οι οποίοι, υπό τον δυναμικό κλάδο των «Εννέα Ογούζων» («Dokuz Oğuz» / «Oğuzlar» στα τουρκικά), δημιούργησαν μια εκτενή νομαδική κεντροασιατική τουρανική συνομοσπονδία κατά τους 6ο, 7ο και 8ο αιώνες, γνωστή ως «Ουράνια Τουρκική Αυτοκρατορία» («Göktürk İmparatorluk» στα τουρκικά), η οποία επέβαλε για μεγάλο διάστημα μιαν απέραντη ασιατική «*prax nomadica*» (νομαδική ειρήνη). Από τα μέσα του 8ου αιώνα, διάφοροι κλάδοι του νομαδικού αυτού μορφώματος διασκορπίστηκαν προς δυσμάς (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 14-17, 60-63 και βιβλιογραφία σελ. 198-202· πρβλ. του ίδιου, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 88-89, σημ. 10-11). Η σωστή γνώση αυτής της μετακίνησης — μάλλον άγνωστης στους Βυζαντινούς τουλάχιστον ως τον 15ο αιώνα, όπως είδαμε στην αρχή της ομιλίας μας —, μιας μετακίνησης της οποίας τα πρώτα κύτταρα (Ούννοι) είχαν φτάσει ήδη από τον 4ο αιώνα στη Ρωσία και από εκεί στην ανατολική και στη συνέχεια στην κεντρική Ευρώπη, αποτελεί κατά την άποψή μας το κλειδί για τη σε ορθές βάσεις αντίληψη του όλου πλέγματος της βυζαντινοτουρκικής επικοινωνίας καθόλη τη μεσαιωνική περίοδο.

Αυτές οι φυλές των δύο προαναφερθέντων μεγάλων τουρκικών κλάδων ήρθαν σε επικοινωνία και πυκνές επαφές με το Βυζάντιο διαμέσου δύο βασικών οδών: α) εκείνης των ρωσικών στεππών και της βορειοανατολικής Βαλκανικής χερσονήσου· και β) εκείνης της κεντρικής Ασίας (των Αλταϊών) και στη συνέχεια των ευρύτερων περιοχών

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

που είναι γνωστές στη διεθνή ιστοριογραφία ως Εγγύς Ανατολή και Μέση Ανατολή.

Δύο μεγάλες μαζικές μεταναστεύσεις τουρκόφωνων λαών έλαβαν χώρα στη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων, ιδιαίτερα μέσα στην περίοδο από τον 4ο ως τον 13ο αιώνα.

Στην πρώτη, από τον 4ο έως τον 10ο αιώνα, οι τουρκικές φυλές προωθήθηκαν κυρίως διαμέσου της μεταναστευτικής οδού Ρωσίας-Βαλκανίων, μια και στον ανατολικό κόσμο κυριαρχούσαν (από τον 7ο αιώνα και εξής) διάφορες αραβόφωνες μουσουλμανικές δυναστείες, ιδιαίτερα εκείνες των Ομαΰαδών της Δαμασκού (661-749/750) και των Αββασιδών της Βαγδάτης, οι οποίοι ανέτρεφαν τους πρώτους και διατηρήθηκαν ως η κεντρική μουσουλμανική δυναστεία της Ανατολής ως τις αρχές του δεύτερου μέρους του 13ου αιώνα, όταν ο τελευταίος Αββασίδης χαλίφης ανατράπηκε με την είσοδο των Μογγόλων στη Βαγδάτη (1258). Οι περί ως ο λόγος Μογγόλοι είναι εκείνοι της δυναστείας των Ιλχανιδών, με τους οποίους ήρθε σε επαφές και το Βυζάντιο κατά τους 13ο και 14ο αιώνες.

Η δεύτερη τουρκική μετανάστευση του Μεσαίωνα έλαβε χώρα διαμέσου της κεντροδυτικής ασιατικής στέππας από τις αρχές του 11ου αιώνα και εξής, ακριβώς μετά από την πρώτη φάση της παρακμής του αββασιδικού χαλιφάτου, που ταλαιπωρήθηκε από μακροχρόνιες εμφύλιες διαμάχες.

Στην πρώτη από τις προαναφερθείσες μεταναστεύσεις συμμετείχαν Ούννοι, Ουτίγυροι, Κο(υ)τρίγυροι, Σαράγυροι, Σαβίροι, Ογούζοι Τούρκοι (των Αλταϊών), Άβαροι, Ονόγυροι Βούλγαροι (Πρωτοβούλγαροι ή Παλαιοβούλγαροι), οι επιγονικοί τους Βούλγαροι (του πρώτου βουλγαρικού κράτους), Χάζαροι, Ούζοι (που εσφαλμένα συγχέονται από πολλούς μελετητές — καθώς είπαμε — με τους κοινούς προγόνους των μεσαιωνικών Τούρκων, τους Ογούζους), Ούγγροι, Πατζινάκοι και Κομάνοι. Από την άλλη πλευρά, στη δεύτερη μετανάστευση, συμμετείχαν Σελτζούκοι, Αρτουκίδες, Ντανισμεντίδες, καθώς και οι συνοδευόντες τους προαναφερόμενους Τουρκομάνοι νομάδες, οι οποίοι στην άμεσα προοθωμανική εποχή έμελλαν σταδιακά να μεταβληθούν σε μόνιμα εγκατεστημένους «νομάδες» σε διάφορες μικρασιατικές περιοχές, ιδρύοντας εκεί τα διάφορα «μπεϋλικία» ή εμιράτα της Ανατολίας, από τον 13ο αιώνα. Στη δεύτερη αυτή μεταναστευτική φάση εμπλέκονται έμμεσα (παρά το γεγονός ότι δεν συμπεριλαμβάνονται απόλυτα είτε εθνολογικά είτε γλωσσολογικά στους αμιγώς τουρανικούς λαούς) και οι Μογγόλοι, οι Ιλχανίδες της Μεσοποταμίας και της Περσίας, αλλά ακόμα και το χανάτο της «Χρυ-

σής Ορδής», με πυρήνα του την περιοχή της Ταυρικής χερσονήσου (Κριμαία). Και βέβαια, αμεσότατα εμπλέκονται, επίσης από τον 13ο αιώνα, οι Οθωμανοί. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραληφθούν εδώ οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης και της Συρίας (13ος-15ος αιώνες), αλλά και νωρίτερα οι Ζεγκίδες της Μέσης Ανατολής (η σημαντική δυναστεία των Ζένγκι, Νουρεντίν και Σαλαδίνου — ο τελευταίος ίδρυσε το 1169/1171 τη δυναστεία των Αγγιουβιδών της Αιγύπτου), οι οποίοι κατά τον 12ο αιώνα δημιούργησαν ενδιαφέρον πλέγμα σχέσεων με το Βυζάντιο των Κομνηνών και των Αγγέλων (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 132-136 και βιβλιογραφία σελ. 218-220· επίσης, του ίδιου, «Νουρεντίν και Σαλαδίνος, οι μεγάλοι αντίπαλοι των σταυροφόρων και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο τον 12ο αιώνα μ.Χ.», *Στρατιωτική ιστορία* 61, Σεπτέμβριος 2001, σελ. 16-25, με τη βιβλιογραφία).

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στους *Τουρκομάνους* («*Türkmenler*» στα τουρκικά), που έμελλαν να μεταβάλουν σημαντικά τα κέντρα οικονομικού βάρους των περιοχών που είχαν αποτελέσει τη «ραχοκοκαλιά» του Βυζαντίου, δηλαδή τη Μικρά Ασία. Ο όρος «Τουρκομάνοι» γι' αυτόν τον ημινομαδικό λαό του ύστερου Μεσαίωνα πρωτοχρησιμοποιήθηκε σε μουσουλμανικά κείμενα λίγο νωρίτερα (10ος αιώνας) για να διαφοροποιήσει τους μουσουλμάνους από τους παγανιστές Ογούζους. Από τον 12ο αιώνα εμφανίζεται και σε βυζαντινά ιστοριογραφικά κείμενα. Αρχικά, τον 11ο αιώνα των πρώτων μεγάλων σελτζουκικών κατακτήσεων, οι Τουρκομάνοι που εισέδυσαν στην Ανατολία ήταν χωρισμένοι σε διάφορες φυλές, ενώ κύρια ενασχόλησή τους ήταν η κτηνοτροφία. Από τον 13ο αιώνα, όμως, συνασπίστηκαν στον μικρασιατικό χώρο, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο τους πυρήνες των γνωστών στη νεότερη ιστοριογραφία «εμιράτων» — μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ της εποχής της παρακμής των σελτζουκικών δυναστειών και της ανόδου των Οθωμανών (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, λήμμα «Τούρκοι», *Παγκόσμια ιστορία*, τόμ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1990, ανατύπωση 1992, σελ. 356-366, εδώ σελ. 364-365· και του ίδιου, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α', σελ. 148-151). Σημαντικό τμήμα της νεότερης έρευνας αποδίδει την ίδρυση των εμιράτων στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε από τα μέσα του 13ου αιώνα, με την επικυριαρχία των Ιλχανιδών Μογγόλων επί των Σελτζούκων του «Ρουμ» (Ικονίου), στα δε ανεξάρτητα αυτά τουρκομανικά κρατίδια φαίνεται ότι διατηρήθηκε, για αρκετές ακόμα δεκαετίες, η ιδεολογία του «ιερού πολέμου» («τζιχάντ»), καθώς και η παρουσία των πολεμιστών των συνόρων («γαζήδων») κατά των «απίστων».

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Ήδη, το αρχαιότερο από εκείνα τα εμιράτα, αυτό της Καραμανίας (ιδρύθηκε περίπου το 1256), γρήγορα αμφισβήτησε την κυριαρχία των Ιλχανιδών, με τους οποίους ήρθε σε ρήξη (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Καραμάν Εμιράτο», *ΜΓΕ Υδρία*, τόμ. 31, 1984, σελ. 94). Είμαστε ήδη στην εποχή που τα πρώτα κύματα των Οθωμανών, του ισχυρότερου απ' όλα τα εμιράτα, όπως αποδείχτηκε, αρχίζουν να εγκαθίστανται σε περιοχές της Βιθυνίας, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Και καθώς γνωρίζουμε, η οθωμανική παρουσία έμελλε να καταστεί πολύ πιο καταλυτική για το Βυζάντιο απ' ό,τι ο εφήμερος μογγολικός κίνδυνος.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όμως προβάλλει η παρουσία των πρώτων Τουρκομάνων, κατά τον 11ο αιώνα. Αρχικά, καθώς περιγράφουν πολλές σύγχρονες τους πηγές, έδιναν την εντύπωση άκακων νομάδων-τσοπάνων, που μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή με τις οικογένειές τους, τα υπάρχοντά τους (σκηνές) και τα κοπάδια τους. Ξαφνικά, όμως, όποτε παρουσιαζόταν η ευκαιρία, μεταμορφώνονταν σε άγριους ληστές, που προξενούσαν μεγάλες καταστροφές και λεηλασίες. Οι βυζαντινές ανατολικές επαρχίες στη Μικρά Ασία υπέστησαν πολλές ζημιές απ' αυτές τις επιδρομές, αφού πλήθη Τουρκομάνων είχαν συνοδεύσει τους Σελτζούκους στις πρώτες τους εισβολές εκεί, ως τη μοιραία για το Βυζάντιο μάχη του Μαντζικέρτ, στις 19 (ή 26) Αυγούστου του 1071.

Οι πρώτες τουρκομανικές εγκαταστάσεις στην Ανατολία άρχισαν να τοποθετούν τις βάσεις για τη μεταγενέστερη εθνολογική, οικονομική, πολιτική και θρησκευτική μεταμόρφωση της ευρείας τούτης περιοχής, η οποία, μ' αυτόν τον τρόπο, χάθηκε για τον ελληνισμό — μια διαδικασία που περιέγραψε αναλυτικά και γλαφυρά ο Σπύρος Βρυώνης στο κλασικό πια θεωρούμενο σύγγραμμά του για τη διαδικασία εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας (1971), μεταφρασμένο πλέον και στα ελληνικά (1996). Αν και οι Σελτζούκοι πραγματοποίησαν πρώτοι τη στρατιωτικοπολιτικοθρησκευτική κατάληψη της Ανατολίας, εντούτοις οι Τουρκομάνοι με τις εγκαταστάσεις τους επέφεραν ακόμα σημαντικότερη — όπως φάνηκε — μεταβολή στα κέντρα οικονομικού βάρους εκείνων των περιοχών, που χαρακτηρίστηκαν από τον κορυφαίο βυζαντινολόγο Γεώργιο Οστρογκόρσκυ (ιδίως κατά την περίοδο ακμής του θεματικού θεσμού εκεί) «σπονδυλική στήλη της βυζαντινής διοίκησης, του στρατεύματος και της άμυνας» (*Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1981, ανατύπωση 1997, σελ. 73· για τα μικρασιατικά «θέματα», βλ. τώρα το συλλογικό έργο των Βασιλικής Βλυσίδου - Ελεωνόρας Κουντούρα-Γαλάκη - Στυλιανού Λαμπάκη -

Τηλέμαχου Λουγγή - Αλέξιου Γ.Κ. Σαββίδη, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας, 7ος-11ος αιώνες, ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1998 [έκδ. 1999], με αναλυτικούς προσωπογραφικούς πίνακες αξιωματούχων και λεπτομερή βιβλιογραφία).*

Το φαινόμενο των Τουρκομάνων έχει μελετήσει σε βάθος ο Τούρκος ιστορικός Φαρούκ Συμέρ (Faruk Sümer), στο πλαίσιο ειδικής ογκώδους μονογραφίας του στα τουρκικά. Βασικό χαρακτηριστικό τους ήταν η σταδιακή τους μεταλλαγή από νομάδες σε ημινομάδες, δηλαδή το *status* από την αέναη περιπλάνηση και λεηλασία στην καθιέρωση και οργάνωση καταυλισμών, που συχνά παρομοιάζονται με πρωτόλειας μορφής χωριά. Οι Βυζαντινοί, πάντως, στην κυριολεξία, τους αποστρέφονταν. Αποκαλώντας τους «*σκηνίτας*» ή «*άμαξοβίους*», «*ληστρικών γένος*», κλπ., τους θεωρούσαν «*εκτός της οικουμένης*», «*εκτός της ιστορικής εξέλιξης*», χωρίς ίχνος πολιτιστικών παραδόσεων, και βέβαια, με χαμηλότατο επίπεδο κοινωνικού βίου, μια και δεν άφησαν πίσω τους ούτε πόλεις, ούτε καν χωριά εν είδει πολιτιστικών μνημείων (σχετικά, βλ. Hélène Ahrweiler, «*Byzantine concepts of the foreigner: the case of the nomads*», σελ. 12-14, 15).

Οι τουρκικοί λαοί
στα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων

Ποια όμως ήταν η εικόνα για τον βόρειο και τον ανατολικό κόσμο που είχαν στο Βυζάντιο; Και πιο συγκεκριμένα, πόσο καλά ήταν πληροφορημένοι οι Βυζαντινοί για τους γειτονικούς τους τουρκόφωνους λαούς; Αν κρίνει κανείς από την πληθώρα των σχετικών μπειών στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές (μεθοδικά συλλεγμένων από τον Γκιούλα Μοράβτσικ στον δεύτερο τόμο των *Βυζαντινοτουρκικών* του), η απάντηση *prima vista* καθίσταται σχετικά εύκολη, καθόσον μάλιστα η επισταμένη μελέτη της βυζαντινής γραμματολογίας δείχνει ότι πολλοί από τους επίσημους ιστοριογράφους της βυζαντινής περιόδου ήταν οι ίδιοι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, με καλή γνώση, από «*πρώτο χέρι*», των εξωτερικών υποθέσεων της αυτοκρατορίας.

Θα μπορούσε κανείς λοιπόν να απαντήσει στο παραπάνω καίριο ερώτημα ανενδοίαστα με καταφατικό τρόπο: ότι οι Βυζαντινοί ήταν σίγουρα πολύ καλά ενημερωμένοι, χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι αυτή η εκτενής — συχνά σχοινοτενής — πληροφόρησή τους ήταν πάντα σωστή και επακριβής. Λόγου χάριν, εντυπωσιάζει το ποσοστό των

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

γνώσεων του ιστοριογράφου του 5ου αιώνα Πρίσκου του Πανίτη για τους Ούννους, του Μένανδρου του Προτήκτορος (τον 6ο αιώνα) για τους Ογούζους των Αλταίων και τις πρώτες βυζαντινοτουρκικές σχέσεις στην Ασία, του Αγαθία του Σχολαστικού (επίσης τον 6ο αιώνα) για τους Σασσανίδες Πέρσες, του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, αλλά και των συμπληρωμάτων των *Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου* για τους Αβαροσλάβους των 6ου και 7ου αιώνων: επίσης, εντύπωση προκαλούν στο μελετητή οι γνώσεις (τον 10ο αιώνα) του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου για τους Χαζάρους, τους Ούγγρους, τους Πατζινάκους και τους Ούζους, όπως επίσης, μεταγενέστερα, εκείνες των Θεοφύλακτου Αχρίδος και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης (τον 11ο και τον 12ο αιώνα) για τους Πατζινάκους και τους Κομάνους αντίστοιχα, επίσης της Άννας Κομνηνής (11ος προς 12ο αιώνα) για τους Σελτζούκους της Μικράς Ασίας, αλλά και της Μεσοποταμίας και της Περσίας, καθώς και για τους Πατζινάκους και τους Κομάνους, σε μια εποχή μεγάλων διενέξεων της αυτοκρατορίας μ' αυτούς τους λαούς: ακόμα, οι γνώσεις των Ιωάννη Κίνναμου και Νικήτα Χωνιάτη για τις σύγχρονες τους τουρκικές μικρασιατικές δυναστείες του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα, αλλά και εκείνες των Γεώργιου Ακροπολίτη, Γεώργιου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά (κατά τους 13ο και 14ο αιώνες), όπως και ιδιαίτερα του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη (κατά τον 15ο αιώνα), για τους ύστερους Σελτζούκους του «Ρουμ» (Ικονίου), τους Τουρκομάνους, τους Μογγόλους και τους Οθωμανούς. Αξίζει να αναλογιστούμε εδώ πόσοι συγγραφείς της μεσαιωνικής Ανατολής (ή ακόμα της μεσαιωνικής Δύσης) έχουν να επιδείξουν, παρά την αποδεδειγμένη προσφορά τους στην ιστοριογραφία, έστω και μερικό αντίστοιχο ποσοστό γνώσεων για το Βυζάντιο (αυτό το θέμα άρχισε να ερευνάται και συνεχίζει να εκπονείται υπό τη μορφή γραμματολογικού εγχειριδίου από τον υποφαινόμενο, αρχικά στο πλαίσιο του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του ΕΙΕ, από το καλοκαίρι του 1996, με γενικό τίτλο: «Η βυζαντινή ιστορία μέσα από τις μη ελληνόφωνες ανατολικές πηγές [χριστιανικές, μουσουλμανικές, ιουδαϊκές, αφρικανικές]. Λεξικογραφικό βοήθημα» για τις σχετικές πηγές της Άπω Ανατολής, βλ. Μ. Kordoses, «China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources. I: Hellenistic-Roman - early Byzantine period, 2nd century B.C. - 6th century A.D.», *Ιστοριογεωγραφικά* 3, 1991, σελ. 143-253· και τη διδακτορική διατριβή του Zhang Xu-Shan, «Η Κίνα και το Βυζάντιο. Σχέσεις - εμπόριο - αμοιβαίες γνώσεις από τις αρχές του 6ου ως τα μέσα του

Του αιώνα», *Ιστοριογεωγραφικά* 6, 1998, σελ. 155-343 [= σελ. 1-189], με τη σχετική βιβλιογραφία).

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, θα περιοριστούμε στην ονοματοδοσία των εθνικών επιθέτων και των όρων που υιοθέτησαν ως προσδιοριστικούς οι βυζαντινοί συγγραφείς για τα γειτονικά της αυτοκρατορίας τουρκόφωνα φύλα. Η ευρεία χρήση γνωστών όρων, που καταδεικνύουν το συνεχές της επικοινωνίας — για παράδειγμα — του μικρασιατικού χριστιανικού στοιχείου με τους αραβόφωνους και κατόπιν με τους τουρκόφωνους κατακτητές του χώρου (Σελτζούκους), καθίσταται εμφανής, αν θυμηθούμε εδώ τις ποικίλες παραλλαγές των όρων «Ανατολία-Anadolu» και «Rum» (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 171-178: πρβλ. ανάλυση των όρων στον D. Georgacas, *The names for the Asia Minor peninsula...*, σελ. 80-83). Επίσης, η συχνή χρήση όρων, όπως «με(ι)ξοβάρβαροι» (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας...*, σελ. 62-66: πρβλ. Hélène Ahrweiler, *ό.π.*, σελ. 13), ή ακόμα και τίτλων αξιωμάτων των ανατολικών ή των βαλκανικών τουρκικών λαών, όπως «αμιράς-εμίρης» (G. Moravcsik, τόμ. Β', σελ. 66-68), «σουλτάν(ος)» (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 286-289), «μελίχ(ης)» (εκ του αραβικού «μαλίχ» = πρίγκιπας, ηγεμόνας (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 187-188) και «χάν(ος)» (*ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 148-149, λ. «κανάς = χαν»: πρβλ. λεπτομέρειες στον A.G.C. Savvides, «Some notes on the terms khan and khang...», *passim*), αφήνει να φανεί η στενή σχέση και επικοινωνία ανάμεσα στους ελληνικούς πληθυσμούς με τους ανατολικούς λαούς και πολιτισμούς. Για παράδειγμα, πραγματικά εντυπωσιάζει η γνώση εκμέρους των βυζαντινών συγγραφέων των ονομάτων των ποικίλων Τούρκων ηγεμόνων της Μικράς Ασίας — και πιο συγκεκριμένα των Σελτζούκων του Ικονίου. Από την επακριβή παράθεση αυτών των ονομάτων, οι καλλιεργημένοι τουλάχιστον κύκλοι στην αυτοκρατορία πολλά θα μπορούσαν να διδαχτούν: ονόματα όπως «Ιαθαίνης», «Καϊχοσρόης», «Αζαίνης», «Καϊκαούσης», «Αλα(α)τίνης», «Καϊκοβάδης», κ.ά. (όπως εμφανίζονται ελαφρά παραλλαγμένα στα ελληνικά τα ονόματα ονομαστών Σελτζούκων σουλτάνων του «Ρουμ» της περιόδου του τέλους του 12ου και του πρώτου μισού του 13ου αιώνα), μετέδιδαν στους βυζαντινούς κύκλους το σαφές μήνυμα του μικτού αραβοπερσικού χαρακτήρα του σελτζουκικού πολιτισμού: τα μικρά ονόματα αυτών των ηγεμόνων ήταν σχεδόν πάντα αραβικής προέλευσης (π.χ. Γκιιάθ αλ-Ντιν, Ιζ αλ-Ντιν, Ρουκν αλ-Ντιν, Αλα αλ-Ντιν), σε αντίθεση με τα επίθετά τους, παρμένα χωρίς αμφιβολία από

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

το χώρο της πλούσια περσικής επικής μυθολογίας (π.χ. «Καϋ-χουσράου» [πρβλ. τον «Χουσράου» της ιρανικής μυθολογίας], «Καϋ-καούς», «Καϋ-κουμπάντ», κλπ.). Γνώριμος στους μελετητές του Βυζαντίου είναι ο τύπος «Χουσράου» και ως προς προγενέστερες εποχές, όταν η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τους Σασανίδες Πέρσες τους 6ο και 7ο αιώνες, με τους ονομαστούς τους ηγεμόνες Χοσρόη Α' (αντίπαλο για πολλά χρόνια του Ιουστινιανού Α') και Χοσρόη Β' (αντίπαλο του Ηράκλειου στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα) (σχετικά γι' αυτούς τους τύπους, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας...*, ό.π., σελ. 67-68).

Επιστρέφοντας στις προαναφερθείσες ελληνικές πηγές με την πολυποίκιλη ορολογία τους, θα πρέπει πάντως να είμαστε επιφυλακτικοί και να κάνουμε πολύ προσεκτική χρήση και ανάλυση των διάφορων αρχαιοπρεπών ονομασιών, με τις οποίες αποδίδουν τις εθνικότητες των ξένων λαών (και στην περίπτωση μας των τουρκόφωνων ειδικότερα) οι βυζαντινοί συγγραφείς. Επηρεασμένοι όπως ήταν από τα αρχαιοελληνικά τους πρότυπα (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών, Πλούταρχος, Πολύβιος, κ.ά), υιοθετούν πολλές φορές υπερβολικά αρχαιοπρεπείς και αναχρονιστικούς τύπους και επικλήσεις, ενώ μια από τις συχνότερα απαντώμενες λέξεις στα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων είναι ο όρος «βάρβαρος» (με τα παράγωγά του), που χρησιμοποιείται συλλήβδην για να χαρακτηρίσει όχι μόνο τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, αλλά επίσης συνήθως και τους μη χριστιανούς και μη ελληνόφωνους πληθυσμούς, ιδιαίτερα τους παγανιστικούς. Σ' αυτό το σημείο, ας θυμηθούμε το «πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος» της ελληνικής αρχαιότητας, σχετιζόμενο με το ρήμα «βαρβαρίζω», που σήμαινε στην αρχαιότητα «ομιλῶ ακατάληπτα τα ελληνικά». Όμως, όπως γνωρίζουμε, το «βάρβαρος» με τα παράγωγά του έχει περάσει αβασάνιστα, με πλήρως υποτιμητικό επίχρισμα, στην ορολογία και στην ονοματολογία των περισσότερων νεότερων ερευνητών, ακόμα και όταν οι τελευταίοι κάνουν λόγο για τους αραβικούς και όλους ανεξαιρέτως τους τουρκικούς γειτονικούς του Βυζαντίου λαούς. Θα έπρεπε όμως αυτός ο όρος να χρησιμοποιείται με περισσότερη προσοχή, κυρίως όταν αναφέρεται σε μουσουλμανικούς λαούς που αποδεδειγμένα έφτασαν σε υψηλού επιπέδου πολιτιστικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα, όπως οι Άραβες και οι Σελτζούκοι Τούρκοι, με τις πολιτιστικές τους πρωτεύουσες, της Δαμασκού και της Βαγδάτης οι πρώτοι, του Ικονίου οι τελευταίοι, που συνέχισαν από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα την πολιτιστική ακμή και την παράδοση της Βαγδάτης (όταν η τελευταία γνώρισε τη μογγολική-ιλχανιδική επικυριαρχία, το 1258).

Είναι καιρός να σταματήσουν οι βυζαντινολόγοι, Έλληνες και ξένοι, να αναφέρονται σ' αυτούς τους λαούς ως «βαρβαρικούς», με τη σημεινική παραφθαρμένη έννοια του όρου, που κατέληξε να σημαίνει «άξεστους», «απολίτιστους», κλπ. (πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ...*, β' έκδοση, Αθήνα, 2000, σελ. 124 με τη σημ. 14).

Ειδικά για τα τουρκικά φύλα στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία για την περίοδο από τον 11ο έως και τον 13ο αιώνα, μέσα από τις αρχαιοπρεπείς και τις «εξωτικές» ονοματοδοσίες και επικλήσεις των βυζαντινών συγγραφέων ξεπροβάλλουν ποικίλοι και όχι άμεσα διακριτοί λαοί. Άμεση παρουσιάζεται για το μελετητή η ανάγκη ύπαρξης ενός ιστορικοφιλολογικού «αποκωδικοποιητή» (για να χρησιμοποιήσουμε εδώ ένα νεολογισμό του συρμού στις μέρες μας). Πιο συχνά εμφανιζόμενος σ' αυτά τα κείμενα είναι ο όρος «Σκύθαι», που παραπέμπει σε μια ευρύτατη τουρκόφωνη παρουσία στα Βαλκάνια και στη βορειοανατολική Ευρώπη (Ούννοι, Βούλγαροι, Ούζοι, Πατζινάκοι, Κομάνοι και — αραιότερα — Οθωμανοί), αναπέμποντας στον ονομαστό αρχαίο νομαδικό λαό που κατά τους 8ο-7ο π.Χ. αιώνες μετακινήθηκε από την κεντρική Ασία προς τη νότια Ρωσία, δημιουργώντας εκεί μια εκτενή αυτοκρατορία, την οποία ανέτρεφαν και αντικατέστησαν οι Σαρμάτες μέσα στην περίοδο από τον 4ο προχριστιανικό ως τον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα. Επίσης, συχνή στους βυζαντινούς συγγραφείς είναι η χρήση του όρου «Πέρσαι», ως προς τα διάφορα τουρκικά φύλα του ανατολικού κόσμου.

Η «ιχνηλάτηση» του όρου «Σκύθαι» ως προς τα Βαλκάνια παρουσιάζεται αρκετά δυσχερής, με αρκετά παρουσιαζόμενα ορολογικά, εννοιολογικά, εθνολογικά και γεωγραφικά προβλήματα (σχετικά παραδείγματα, βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 92-94). Για παράδειγμα, οι Βούλγαροι εκτός από «Σκύθαι» αναφέρονται στις μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές επίσης ως «Μοισοί» (εκ του «Μοισία», όπως ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς η Βουλγαρία — αν και σε πολλές περιπτώσεις πάντως υιοθετείται από τους Βυζαντινούς ο εσφαλμένος τύπος «Μυσία» (με ύψιλον) που παραπέμπει στην παλαιά μικρασιατική επαρχία της αυτοκρατορίας «Μυσία»). Στις πρώιμες πηγές, όμως, συναντούμε τους Βουλγάρους και ως «Ούννους», ενώ σε άλλες πρωτοβυζαντινές πηγές (ιδίως στον Πρίσκο) οι ίδιοι οι Ούννοι μνημονεύονται ως «Σκύθαι»! Οι Ούγγροι (Μαγυάροι) αναφέρονται στις μεσοβυζαντινές πηγές αραιότερα ως «Ούννοι» και «Παίονες», συχνότερα δε ως «Τούρκοι»: πράγματι, στα βυζαντινά κείμενα, ο όρος «Τούρκοι» συχνότατα υπονοεί μόνο τους

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Ούγγρους, ενώ οι ασιάτες Τούρκοι τις περισσότερες φορές υποδηλώνονται με άλλες ονομασίες. Ακόμα, οι Χάζαροι της Ταυρικής χερσονήσου (Κριμαίας) και της ευρύτερης περιοχής του βόρειου Καύκασου αναφέρονται συχνά ως «Σκύθαι», αλλά παραδόξως όχι ως «Ταυροσκύθαι» (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σελ. 97, σημ. 37), όρος πάντως που χαρακτηρίζει τους Κομάνους. «Σκύθαι» είναι ακόμα οι Ούζοι των Βαλκανίων, οι οποίοι, επίσης, συναντώνται ως «Σαυρομάται», αλλά και ως «Ούννοι». Επιπλέον, «Σκύθαι» είναι οι Πατζινάκοι/Πετσενέγγοι (καθώς επίσης «Σαυρομάται» και «Μοισοί»), όπως και οι Κομάνοι, τους οποίους απαντούμε και ως «Ούννους», «Περσοσκύθας», αλλά και ως «Ταυροσκύθας», ως είδαμε λίγο παραπάνω.

Από τα προαναφερόμενα επιλεγμένα παραδείγματα νομίζουμε ότι καθίσταται φανερή η δυσκολία της ταύτισης του πολύπλοκου όρου «Σκύθες», ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση για την περίοδο από τον 11ο αιώνα και εξής. Για παράδειγμα, μόνο η ενδελεχής μελέτη των παράλληλων πηγών μπορεί να δείξει ότι οι Σκύθες που βρίσκονταν ανάμεσα στο ανομοιογενές μισθοφορικό σύνολο στο στρατό του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη, κατά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), ήταν Ούζοι και Πατζινάκοι, και όχι Κομάνοι (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 159 και *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 92-93), οι οποίοι, σε κρίσιμη φάση της μεγάλης εκείνης σύγκρουσης, αποφάσισαν να αυτομολήσουν προς τους φυλετικά συγγενείς τους Σελτζούκους του τελικού θριαμβευτή σουλτάνου Αλπ Αρσλάν. Ακόμα, στην Αλεξιάδα της Άνας Κομνηνής, συναντάμε συχνά και τους τρεις τύπους («Σκύθαι», «Πατζινάκοι», «Κομάνοι»)· όμως, όταν η βυζαντινή πριγκίπισσα χρησιμοποιεί μόνο τον τύπο «Σκύθαι», η ταύτιση αυτού του λαού γίνεται ιδιαίτερα δυσχερής και αποφασιστική βοήθεια προσφέρουν εδώ οι παράλληλες δυτικές σταυροφορικές πηγές, οι οποίες αναφέρονται με περισσότερη σαφήνεια σ' αυτούς είτε ως «Pincenarii» (Πατζινάκοι) είτε ως «Comanitae» (Κομάνοι). Επίσης, παράλληλη εξέταση των πηγών αποδεικνύει ότι οι «Σκύθαι», τους οποίους συνέτριψε η βαραγγική φρουρά του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού το 1122-1123, στην πολύνεκρη μάχη της Βερόης (Στάρας Ζαγοράς), ήταν τα υπολείμματα των Πατζινάκων που είχαν επιζήσει από τη μεγάλη καταστροφή που είχαν υποστεί το 1091 από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και τους Κομάνους συμμάχους του, στη μάχη του θρακικού όρους Λεβουνίου — και όχι Κομάνοι: πραγματικά, μια ανύποπτη βόρεια πηγή του 12ου αιώνα, το σκανδιναβικό *saga* του ισλανδού ιστοριογράφου Σνόρρι Στούρλουσον (12ος-13ος αιώνας), κάνει εκτενέστατα λόγο για τη μεγάλη

εκστρατεία του αυτοκράτορα του Βυζαντίου «Kirjalax» (sic: αναφέρει τον Αλέξιο Α΄ αντί του ορθού Ιωάννη Β΄) κατά της χώρας «Pezinavellir» (των Πατζινάκων) (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σελ. 146-148· και *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*, σελ. 93). Και ακόμα, οι «Σκύθαι» του Ιωάννη Κίνναμου, με τους οποίους ο στασιαστής «πρωτοστράτωρ» Αλέξιος Αξούχος προσπάθησε ανεπιτυχώς να γίνει κύριος του βυζαντινού θρόνου το 1167 μ.Χ., ήταν κατά πάσα πιθανότητα Κομάνοι και όχι Πατζινάκοι, όπως έχει υποστηριχτεί (βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 93-94). Και βέβαια, Κομάνοι ήταν οι «Ταυροσκύθαι», οι οποίοι, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, έπαιξαν τόσο αποφασιστικό ρόλο στην ίδρυση του δεύτερου βουλγαρικού βασιλείου το 1185/1186 μ.Χ. και στη συνέχεια ενίσχυσαν με το αξιόμαχο ιππικό τους τους Βουλγάρους της δυναστείας των Ασενιδών στις επιχειρήσεις τους κατά των Λατίνων της «Ρωμανίας» μετά το 1204. Τέλος, το «σκυθικόν» αποτελούσε βασικό τμήμα των μισθοφορικών δυνάμεων του Βυζαντίου, μαζί με το «λατινικόν» (δυτικοί μισθοφόροι), που από την εποχή των Κομνηνο-Δουκών (1057-1081), των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων αυτοκρατόρων (1185-1204) θα υπερισχύσουν σταδιακά σε αριθμούς απέναντι στον γηγενή βυζαντινό στρατό, το «ρωμαϊκόν», συντελώντας μ' αυτόν τον τρόπο στον εκφυλισμό του εθνικού χαρακτήρα στη σύσταση των βυζαντινών δυνάμεων, σε όλα τα μέτωπα της αυτοκρατορίας.

Παραπλήσια εννοιολογικά προβλήματα ταύτισης έχουμε όμως και ως προς τα τουρκόφωνα φύλα της Μικράς Ασίας (Ανατολίας): Σελτζούκους, Αρτουκίδες, Ντανισμεντίδες, Τουρκομάνους νομάδες των 11ου-12ου αιώνων, Τουρκομάνους των εμιράτων της εποχής των 13ου-15ου αιώνων, Οθωμανούς. Όλοι οι προαναφερόμενοι μνημονεύονται στις βυζαντινές πηγές με εντυπωσιακά εκτεταμένη ποικιλία ονομασιών, συχνότερες από τις οποίες είναι οι ακόλουθες: «Πέρσαι», «Αγαρηνοί», «Μουσουλμάνοι» («μουσουλμανικόν φύλον»), «Ισμαηλίται» («ισμαηλιτικόν φύλον»), «Σαρακηνοί». Ας τονίσουμε εδώ ότι και τα διάφορα αραβόφωνα μουσουλμανικά φύλα αναφέρονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς με τις ίδιες ή παραπλήσιες ονομασίες, με την εξαίρεση του όρου «Πέρσαι».

Ιδιαίτερα, οι όροι «Αγαρηνοί» και «Ισμαηλίτες» χρησιμοποιούνται εκτενώς από τους βυζαντινούς συγγραφείς, λόγω βέβαια των συνειρμικών τους αναπομπών στις Γραφές: υπενθυμίζω ότι η Άγαρ (εξού το «Αγαρηνοί») ήταν η αιγύπτια σκλάβρα/σύζυγος του γενάρχη των Αράβων (όπως εξάλλου και των Εβραίων), του Αβραάμ (στα αραβικά

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

«Ιμπραχίμ»), ενώ ήταν ο γιος της με τον Αβραάμ, ο Ισμαήλ (εξού το «Ισμαηλίται»), που επρόκειτο σύμφωνα με την αραβική παράδοση να θυσιαστεί (αντί του Ισαάκ της εβραϊκής παράδοσης). Ακόμα, χρησιμοποιείται ευρύτατα ο όρος «Σαρακηνοί», προερχόμενος κατά τους ερευνητές εκ του αραβικού «shark»/«sharkiyun» (Ανατολή) ή εκ του «saraka» (ληστεία) (γι' αυτά, βλ. I. Shahid, *Rome and the Arabs. A prolegomenon to the study of Byzantium and the Arabs*, Washington, 1984, σελ. 123-141· πρβλ. A.G.C. Savvides, *Byzantium* 67, 1997, σελ. 89-96· D. Sahas, *Byzantium and Islam*, σελ. 7-9· «Saracens and the Syrians...», *passim*· και «Saracens and Arabs...», σελ. 125 κ.ε.). Όπως είπαμε προηγουμένως, με τους όρους «Αγαρηνοί» και «Σαρακηνοί» χαρακτηρίστηκαν από τις μεσοβυζαντινές κυρίως πηγές οι μουσουλμάνοι ναυτικοί επιδρομείς των 8ου-10ου αιώνων, υπάρχουν όμως σχετικές αναφορές και σε μεταγενέστερες πηγές, ακόμα και σε κείμενα της εποχής της τουρκοκρατίας στον ελληνικό χώρο, όπου οι Οθωμανοί κατακτητές αποκαλούνται μεταξú άλλων και «Αγαρηνοί». Τέλος, ας μην ξεχνάμε τους προϊσλαμικούς Άραβες «Σαρακηνούς» μισθοφόρους, λόγου χάριν, στο πλευρό του Ιουλιανού κατά τη μεγάλη του περσική εκστρατεία στις αρχές του καλοκαιριού του 363 μ.Χ., καθώς μαρτυρεί ο σπουδαίος μουσουλμάνος χρονικογράφος των 9ου-10ου αιώνων αλ-Τάμπαρι (πρβλ. τις σχετικές μνείες στα έργα του I. Shahid, εδώ, στη βιβλιογραφία· για τους άραβες μισθοφόρους του Ιουλιανού, βλ. *The History of al-Tabari*, τόμ. IV: *The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, αγγλική μετάφραση και σχόλια C.E. Bosworth, New York State U.P. Albany, 1999, σελ. 58-60).

Επανέρχομαι σύντομα στον όρο «Τούρκοι», όπως εμφανίζεται στα βυζαντινά κείμενα. Όπως προείπαμε, σε αντίθεση με τους ασιάτες Τούρκους που αποκαλούνται συνήθως «Πέρσαι», οι «Τούρκοι» της Ευρώπης είναι κυρίως οι Ούγγροι — ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει τη χώρα τους ως «Τουρκία», ενώ ως «Τουρκία» επίσης λογίζεται η χώρα των Χαζάρων από τον Θεοφάνη τον Ομολογητή στα τέλη του 8ου με αρχές του 9ου αιώνα (για άλλες σημασίες του όρου «Τούρκοι» ως προς τους Ογούζους, του Χαζάρους, τους Βαρδαριώτες Ούγγρους, τους Σελτζούκους, τους Μαμελούκους, τους Οθωμανούς, κ.ά., βλ. τις αναφορές στο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 95-96). Ευρέως χρησιμοποιεί τον όρο κατά τον 14ο αιώνα και ο ελληνόφωνος ανώνυμος γασμούλος συγγραφέας του *Χρονικού του Μορέως*, τον οποίο, όμως, λιγότερο απασχολεί να προχωρήσει σε φυλετικό διαχωρισμό ανάμεσα στους Τουρκομάνους εξ Ανατο-

λίας και στους εκχριστιανισμένους «Τουρκόπουλους» (στους οποίους στην πραγματικότητα αναφέρεται) και περισσότερο να «χύσει τη χολή» του, απαριθμώντας τα αρνητικά στοιχεία και τα κακώς κείμενα της ελληνικής φυλής (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σελ. 96). Για την παρουσία των Τούρκων στο *Χρονικόν του Μορέως*, σημαντικές παρατηρήσεις περιέχει η πρόσφατη μονογραφία για το σπουδαίο αυτό ιστοριογραφικό κείμενο από τη Θέκλα Σανσαρίδου-Hendrickx (*Το Χρονικόν του Μορέως... Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα, 1999, σελ. 56-57), ενώ επίσης σημαντικό αντικείμενο έρευνας αποτελούν οι διάφορες ονομασίες των εκχριστιανισμένων απογόνων Τούρκων, των «Τουρκοπούλων», με αξιόλογη θητεία από τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα και εξής στους στρατούς του Βυζαντίου, της λατινικής (σταυροφορικής) Ανατολής και του δυτικού βασιλείου της Κύπρου (βλ. σχετικές βιβλιογραφίες στο A.G.C. Savvides, «Late Byzantine and Western historiographers...», *passim* και λήμμα «Tourkopo[u]loi/Turcoples», *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τόμ. X, 2000, σελ. 571-572).

Επίσης, ένα σχόλιο σχετικά με τους όρους «μουσουλμάνοι», που στις υστεροβυζαντινές πηγές και στους κύπριους χρονικογράφους Λεόντιο Μαχαιρά και Γεώργιο Βουστρώνιο υποδηλώνουν τους Σελτζούκους, τους Μαμελούκους και τους Οθωμανούς (πρβλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. Β', σελ. 198), αλλά και «μωαμεθανοί» (με τα παράγωγά του), που είναι ανύπαρκτος στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές, και ορθώς, ως μη υφιστάμενος. Παρόλα ταύτα, ο χαλκευμένος αυτός *terminus technicus* από τη δυτική ιστοριογραφία, λόγω της εσφαλμένης αντιστοιχίας «Χριστού»/χριστιανισμού - Μωάμεθ/μωαμεθανισμού (το «Χριστός» ήταν η θείκη ιδιότητα του Ιησού και όχι βέβαια το όνομά του) εξακολουθεί να υιοθετείται και να χρησιμοποιείται ευρύτατα, ακόμα και σε σοβαρά επιστημονικά έργα (βλ. παρατηρήσεις στο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα...*, σελ. 82-83· *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 97-98· και *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ, ό.π.*, σελ. 124, σημ. 15). Μάλιστα, αξίζει εδώ να πούμε ότι ο πλασματικός αυτός όρος είχε παρασύρει στο παρελθόν ακόμα και τη συντακτική επιτροπή της πρώτης έκδοσης της διεθνούς κύρους *Εγκυκλοπαίδειας του ισλάμ*, από τον γνωστό εκδοτικό οίκο E.J. Brill της Ολλανδίας, με μακρά παράδοση στις ισλαμικές σπουδές. Έτσι, στην πρώτη έκδοση της εγκυκλοπαίδειας (μεταξύ 1913 και 1938), υιοθετήθηκε ο εσφαλμένος αυτός όρος — και μάλιστα στον υπότιτλο του κορυφαίου τούτου συλλογικού έργου, όπου διαβάζουμε ακόμα (στις πρόσφατες ανατυπώσεις των ετών 1987 και 1993): «A dictionary of

the geography, ethnography and biography of the Muhammadan peoples»! Ευτυχώς, βέβαια, στην αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη νέα έκδοση του ίδιου ιστορικού-λεξικογραφικού επιτεύγματος της δυτικής ισλαμολογίας (που ξεκίνησε την έκδοση το 1960 και ολοκληρώθηκε το 2002 — απομένουν να εκδοθούν μόνο τα τελευταία συμπληρωματικά τεύχη, το 2003), ο προαναφερόμενος υπότιτλος της αρχικής έκδοσης έχει παραληφθεί εντελώς!

Το ενδιαφέρον των πληροφοριών των Βυζαντινών
για τους Ούγγρους

Στο τελευταίο τμήμα αυτής της μελέτης, θα ήθελα να αναφερθώ ειδικότερα στη βυζαντινοουγγρική επικοινωνία ή μάλλον στην ουσιαστική έλλειψη μιας τέτοιας επικοινωνίας, όπως φαίνεται από τα γραφόμενα στο περίφημο *De administrando imperio* του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, λογιότατου γιου του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, τον οποίο συναντήσαμε στην αρχή της μελέτης. Συστηματική ανάλυση της ορολογίας που υιοθετείται σ' αυτό το σπουδαίο κείμενο μπορεί να οδηγήσει, με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο, σε πρόοδο της νεότερης έρευνας στον τομέα της μεσαιωνικής ετυμολογικής ερμηνείας και ονοματοδοσίας, με παράλληλη μεθοδική εξέταση των υπαρχουσών πηγών. Ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση κάνει η αξιόλογη συμβολή του G. Bata (βλ. βιβλιογραφία) ως προς τα ονόματα των πρώτων ηγεμόνων της ουγγρικής δυναστείας των Αρπαδιδών (γι' αυτούς, βλ. Ρ. Ράντιτς - Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Αρπαδίδες/Αρπάντ», *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1998, ανατύπωση 2001, σελ. 197-200, με τους πίνακες και τη σχετική βιβλιογραφία).

Μια εξονυχιστική ετυμολογική εξέταση λοιπόν των τουρανικής ρίζας ονομάτων των πρώτων ηγεμόνων και των ημιμυθικών ηρώων στα μεσαιωνικά ουγγρικά χρονικά, αλλά και στις ελληνικές ή στις δυτικές (λατινικές) πηγές των 9ου και 10ου αιώνων — ιδιαίτερα όπως αυτά τα ονόματα έχουν διασωθεί μέσα από το παραπάνω σύγγραμμα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου ως προς τα πατζινακοχαζαρικά, ουγγροπατζινακικά, καβαροχαζαρικά και ουγγροβουλγαροπατζινακικά (αντίστοιχα στα κεφάλαια 37 έως 40) —, μας δίνει πολύ αξιόλογα συμπεράσματα, κυρίως το 40ό κεφάλαιο, το οποίο, καθώς φαίνεται, πρέπει να αποτελεί μετάφραση κάποιου μουσουλμανικού πρωτο-

τύπου ή τουλάχιστον να βασίζεται σε κάποιο μουσουλμανικό κείμενο ή κείμενα (βλ. G. Bata, «The personal names of the early Arpads», *Journal of Turkish Studies* 13, 1989, σελ. 15-21).

Ως πρωταρχική εστία των Ούγγρων αναφέρεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο η «Λεβεδία», ενώ επίσης ως «Λεβεδιάς» μνημονεύεται στον ίδιο συγγραφέα ο πρώτος «βοεδόδος» των πρωτο-Ούγγρων για το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα (G. Moravcsik, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 177-178) — ο λόγος εδώ πρόκειται για την περιοχή της Λεβεδιάς στην έχουσα ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα αποδεχτεί το ισλάμ χώρα της «Sakaliba» των Βουλγάρων του Βόλγα, που στα μεσαιωνικά χρόνια έμελλε να ακμάσει ως κέντρο γουνεμπορίου (Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, σελ. 99-100 και το αναλυτικό λήμμα του P. Golden, «al-Sakaliba», *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τόμ. VIII [1995], σελ. 872-878, με πλούσια βιβλιογραφία). Εκεί όμως όπου ο Πορφυρογέννητος γίνεται ιδιαίτερα λεπτομερής και αναλυτικός είναι στην παρουσίαση της γενεαλογίας του πρώτου ηγεμόνα της «Τουρκίας» (= Ουγγαρίας), του δούκα Αρπάντ/Αρπαδή (890-907) και των άμεσα ή έμμεσων διαδόχων του μέχρι τον «Τερματζούν», ο οποίος τέσσερις γενιές αργότερα, το έτος 948, επισκέφτηκε τη βυζαντινή αυλή ως «φίλος» της αυτοκρατορίας (κεφάλαια 38 και 40 του *DAI*, με τοποθέτηση αυτής της γενεαλογίας μέσα σε ένα αναλυτικό σχήμα και αποτελούμενης από έναν κατάλογο — πραγματικό «μωσαϊκό» — εξωτικών για την ελληνική γλωσσολογική πραγματικότητα ονομάτων, όπως «Αρπαδής», «Λιούντικα», «Ταρακατζούς», «Ιέλεχ», «Ιουτουτζάς», «Ζαλτάν»[ς], «Τεβέλης», «Εζέλεχ», «Φαλίτζης/Φαλής», «Ταξίς[ν], «Τερματζούς»: οι σχετικές μνείες του *DAI* και του G. Moravcsik στον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *ό.π.*, σελ. 99-100, με τον πίνακα).

Πρόσφατες έρευνες, όπως αυτές του G. Bata, έρχονται να δείξουν πειστικά ότι η επισταμένη εξέταση αυτών των αναμφίβολα τουρανικής ρίζας ονομάτων, έτσι όπως πέρασαν στην ελληνική γλώσσα μέσω της πρωταρχικής τους μορφής πιθανότατα σε αραβικούς χαρακτήρες, μας φανερώνει κάτι πολύ σημαντικό: ότι όλα σχεδόν τα προαναφερόμενα ονόματα των πρώτων Ούγγρων ηγεμόνων, που τα περνούσαν οι πρώτοι Αρπαδίδες στους απογόνους τους βάσει του ισχύοντος ανάμεσά τους «φυλετικού τοτεμισμού», αποδίδουν (με μίαν αρχέγονη τοτεμιστική ρίζα) λίαν αρνητικές και υποτιμητικές έννοιες, ως κατ' ευφημισμόν συνώνυμα του κοιλιόδουλου, του αδηφάγου, του αχόρταγου, του πονηρού και του κλέφτη. Επιπλέον, ότι όλα τους συνδέονται με τα γνωστά μικρά γουνοφόρα κυνηγετικά ζώα: τη νυφίτσα, το κουνάβι και

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

τον ασβό. Έτσι, δηλαδή, όπως παραδίδει αυτά τα ονόματα — προφανώς χωρίς να γνωρίζει την αρχική σημασία τους —, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος συνδέει τους πρώτους Αρπαδίδες ηγεμόνες με ποικίλες υποτιμητικές έννοιες, καθώς και με τα προαναφερθέντα ασβοειδή (σχετικά, βλ. G. Bata, «The personal names...», *ό.π.*, σελ. 16-19· πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Από το Βυζάντιο...*, *ό.π.*, σελ. 100-101, με άλλη βιβλιογραφία).

Τονίζουμε εδώ ότι ο απόηχος αυτής της αναφοράς του Πορφυρογέννητου τον 10ο αιώνα συναντάται σε μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές των 12ου και 13ου αιώνων: πράγματι, στα ιστοριογραφικά κείμενα των Ιωάννη Κίνναμου, Νικήτα Χωνιάτη και Θεόδωρου Σκουταριώτη γίνεται κατ' επανάληψη λόγος για το πολύ γνωστό ουγγρικό ηγεμονικό όνομα «Γεϊτζάς» (Γεζάς, ουγγρικά Γκέζα), και μάλιστα σε διάφορες παραλλαγές, υπονοώντας το βασιλιά των Ούγγρων Γκέζα Β' (1141-1161) (πρβλ. G. Moravcsik, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 109). Και η ετυμολογική ανάλυση αυτού του ονόματος (τουρανικής επίσης προέλευσης) το συνδέει με τη ρίζα-λέξη «gyeuđa» (= αδηφάγος, λαίμαργος): άρα, «Γεϊτζάς» είναι ο τρώγων με λαιμαργία και με βουλημία, ο καταβροχθίζων την τροφή του. Και εδώ, πάντως, οι βυζαντινές πηγές δεν φαίνεται να είναι υποφιασμένες γι' αυτή την ετυμολογία.

Κλείνοντας, όμως, θα άξιζε να αναρωτηθεί κανείς: με ποιον τρόπο άραγε θα παρουσίαζαν τους Ούγγρους αντιπάλους ηγεμόνες του Βυζαντίου οι ιστοριογράφοι του ελληνικού Μεσαίωνα, αν πραγματικά γνώριζαν ποιες έννοιες εμπεριέκλειαν τα ονόματά τους; Ίδού μια περίπτωση, κατά την οποία η άγνοια (λόγω της ουσιαστικής απουσίας επαφών μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών) συμβάλλει στην αποφυγή εκτόξευσης περαιτέρω υποτιμητικών σχολίων, άρα και στην αποφυγή επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ των λαών.

The Byzantines vis-à-vis the peoples of the Oriental and the Balkan worlds (with emphasis on the Turkophone tribes) (abstract). — Presentation of the knowledge and the terminology employed by the Byzantines for their neighbours. A diachronical perusal, based on primary sources and the main secondary works, of the image of the peoples of the Oriental and Balkans world in the eyes of the Byzantines. Special emphasis is given to the Turkish/Turkophone peoples, as they were transformed in the medieval period via the two main migratory directions towards the West: a) the Russian steppes and northeastern Balkan peninsula; and b) central (Altaic) Asia and — then — the wider areas, known in modern historiography as the Near East and the Middle East. The rather important knowledge on the part of the Byzantines regarding these people and the areas of their expansion are here presented, as well

as their relations with the Eastern Empire, in the framework of international relations with the diplomatic «chessboard» in the southeastern Mediterranean basin.

Παράρτημα επιλογής όρων και τίτλων
(για τους τουρκικούς και τους άλλους συγγενικούς τους λαούς)

Αγαρηνοί. — Όρος με τον οποίο οι βυζαντινές πηγές αναφέρονται στους μουσουλμάνους Άραβες (ιδιαίτερα του εμιράτου της Κρήτης και της βόρειας Αφρικής) κατά τους 9ο-11ο αιώνες, αλλά επίσης στους Τούρκους (Σελτζούκους, Οθωμανούς) κατά τους 11ο-16ο αιώνες, καθώς και σπανιότερα στους Ταρτάρους (Μογγόλους). Ο όρος προέρχεται από το όνομα της αιγύπτιας σκλάβας του Αβραάμ, της Άγαρ, μητέρας του Ισμαήλ, του θεωρούμενου γενάρχη των περισσότερων αραβικών φυλών. Χρησιμοποιήθηκε επίσης συχνά στην περίοδο της τουρκοκρατίας για τους Οθωμανούς κατακτητές του ελλαδικού χώρου.

Ισμαηλίτες. — Όρος που συναντιέται συχνά στις βυζαντινές πηγές, μαζί με τους όρους «Αγαρηνοί» και «Σαρακηνοί», για να χαρακτηρίσει κυρίως τους μουσουλμάνους του Μεσαίωνα, δηλαδή τους Άραβες της περιόδου 7ου-11ου αιώνων, αλλά και τα διάφορα τουρκικά φύλα (Σελτζούκους, Οθωμανούς, κ.ά.) από τον 11ο αιώνα και εξής. Ο όρος προέρχεται από τον Ισμαήλ της Βίβλου (Γένησης), δηλαδή του παιδιού της αιγύπτιας Άγαρ, δούλας του Αβραάμ (γενάρχη των εβραίων και των μουσουλμάνων), που έγινε ο προπάτορας των αραβικών φυλών. Διάφοροι Τούρκοι ηγεμόνες από τον 11ο αιώνα έλαβαν την επίκληση «Ισμαήλ» και αναφέρονται έτσι από τους βυζαντινούς συγγραφείς.

Μουσουλμάνοι. — Όρος ιστοριοθηρησκευτικού περιεχομένου, που προέρχεται από την αραβική λέξη *μουσλίμ*, η οποία υποδηλώνει τους αφοσιωμένους στις θείες εντολές της μουσουλμανικής θρησκείας, του ισλάμ, όπως η τελευταία αποκαλύφθηκε μέσω του προφήτη του Θεού («Αλλάχ»), του Μωάμεθ. Ο όρος με τα παράγωγά του (μουσουλμανισμός, μουσουλμανικός, κλπ.) συναντάται στα κείμενα του ισλάμ παράλληλα με τους άλλους ιστορικά αποδεκτούς όρους «ισλαμισμός», «ισλαμικός», κλπ., σε αντίθεση με τον ιστορικά μη αποδεκτό όρο «μωαμεθανοί» με τα παράγωγά του.

«Μωαμεθανοί». — Τεχνητός και επιστημονικά μη αποδεκτός ιστοριοθηρησκευτικός όρος-δημιούργημα της δυτικής ιστοριογραφικής επιστήμης, που με τα παράγωγά του (μωαμεθανισμός, μωαμεθανικός, κλπ.) χρησιμοποιείται εντούτοις ευρύτατα, ακόμα και σε σοβαρά επιστημονικά έργα, για να υποδηλώσει τους μουσουλμάνους. Ο τελευταίος αυτός όρος με τα δικά του παράγωγα (βλ. παραπάνω) είναι οι ορθοί και επιστημονικά αποδεκτοί. Ο όρος «μωαμεθανοί» δεν υπάρχει σε κανένα αραβικό ή άλλο κείμενο του ισλάμ και χαλκεύτηκε στη Δύση, κατά εσφαλμένη αντιστοιχία προς το «Χριστός»/«χριστιανισμός» (άρα και: «Μωάμεθ»/«μωαμεθανισμός»). Το σφάλμα όμως βρίσκεται στο ότι, από τη μια πλευρά, το «Χριστός» αποτελεί στην πραγματικότητα την ονομασία της θεοποιημένης ιδιότητας του Ιησού, ενώ, από την άλλη, στο ισλάμ, ο Μωάμεθ λατρεύεται, χωρίς βέβαια να έχει θεο-

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

ποιηθεί, ως ο επίλεκτος προφήτης του Θεού (Αλλάχ). Άρα, θα αποτελούσε υπερβολή να ονομαστεί η νέα θρησκεία από το όνομα του προφήτη της, κάτι εξάλλου που οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι ποτέ δεν έπραξαν.

Ογούζ(ι)οι (Ογούζοι Τούρκοι). — Μ' αυτόν τον όρο υπονοείται η μεγάλη συνομοσπονδία τουρανικών (τουρκόφωνων) νομαδικών φύλων στις εκτενείς κεντροασιατικές στέππες, στις περιοχές των Αλταίων ορέων, οι οποίοι θεωρούνται από την επιστήμη ως οι κοινοί εθνολογικοί και φυλετικοί πρόγονοι των περισσότερων τουρκικών λαών του Μεσαίωνα, με ορισμένες όμως γλωσσολογικές διαφορές ανάμεσα στους τελευταίους. Στα αραβικά και στα περσικά κείμενα αποκαλούνται «Γουζζ» και στα τουρκικά «Ογούζ» (Ghuzz, Oghuz). Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για τις αρχικές τους εγκαταστάσεις στη Μογγολία, βόρεια της Βαϊκάλης λίμνης, προέρχονται από επιγραφές του ποταμού Ορχόν (βόρεια της Κίνας) και χρονολογούνται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Τον 6ο αιώνα μ.Χ., ο πολυαριθμότερος κλάδος τους, οι «Εννέα Ογούζοι», κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια εκτενή, αλλά βραχύβια, τουρανική νομαδική αυτοκρατορία, ένα συνασπισμό (6ος, 7ος, 8ος αιώνες), που χαρακτηριζόταν από χαλαρή συνεκτικότητα, καθώς και από την υιοθέτηση της τουρκικής διαλέκτου του νοτιοδυτικού ασιατικού κλάδου. Κατά τους 9ο-10ο αιώνες, όμως, αυτός ο ογκώδης συνασπισμός διασπάστηκε οριστικά και το πυκνότερο τμήμα του εγκαταστάθηκε σταδιακά στις εκτάσεις της Υπερωξιανής (Τρανσοξάνια), ανατολικά της Αράλης λίμνης, στις εύφορες κοιλάδες μεταξύ των ποταμών Ιαξάρτη (Συρ Νταρυά) και Ώξο (Αμού Νταρυά). Κατά τον 10ο αιώνα, το κύριο κέντρο των Ογούζων έγινε η πόλη Τζαντ, επί του κάτω ρου του Ιαξάρτη, ενώ στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, το σημαντικότερο από τα ογούζικά φύλα, οι Σελτζούκοι (Σελτζουκίδες), ασπάστηκαν το ισλάμ. Τέλος, σημαντικές πρώιμες αναφορές στους Ογούζους των πρώτων αιώνων κάνουν και διάφορα κινεζικά χρονικά, τα οποία τους αποκαλούν «Του-χιουε», κατά την εποχή που το έσχατο δυτικό τμήμα των ογούζικών κλάδων (Ούννοι, Ονόγουροι, Άβαροι και άλλοι τουρκόφωνοι λαοί του πρώιμου Μεσαίωνα) είχαν εισβάλει πλέον στη βορειοανατολική και στην κεντρική Ευρώπη διαμέσου των ρωσικών στεπερών (4ος, 5ος και 6ος αιώνες), πραγματοποιώντας τις πρώτες τους εγκαταστάσεις στη Βαλκανική χερσόνησο και ερχόμενοι έτσι σε σύγκρουση με το Βυζάντιο.

Ρουμ (αλ-Ρουμ). — Όρος-ονομασία των Σελτζούκων της Μικράς Ασίας, αλλά και της βυζαντινής αυτοκρατορίας και της Ευρώπης γενικότερα, από τους Πέρσες, τους Άραβες και τους Τούρκους, ενώ ακόμα μ' αυτόν τον όρο αναφέρονταν οι Άραβες στο ορθόδοξο πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ. Προέρχεται από το «Ρωμαιοί» (= Βυζαντινός), άρα «αλ-Ρουμ» = οι περιοχές (χώρες) των «Ρωμαίων» (Βυζαντινών). Επίσης, όροι όπως «Ρωμανία», «Ρωμαίων» / «ρωμαϊκάί χώραι», συναντώνται σε αρκετές βυζαντινές πηγές. Στους μουσουλμάνους, ο όρος «Ρουμ», εκτός από το σελτζουκικό σουλτανάτο της Μικράς Ασίας (το οποίο ιδρύθηκε στις πρώην «ρωμαϊκές» [= βυζαντινές] κτήσεις της Ανατολίας αρχικά στη Νίκαια στα τέλη του 11ου αιώνα και συνεχίστηκε, από τις αρχές του 12ου, με έδρα του το Ικόνιο), υπονοεί εν γένει τους Έλληνες της Ανατολής. Το αραβικό «μπιλάντ αλ-Ρουμ» αντιστοιχεί ουσιαστικά στο «χώραι των Ρωμαίων», ενώ και μια γνωστή αναφορά σε σούρα (κεφάλαιο) του Κορανίου αναφέρει τους Βυζαντινούς της εποχής του αυτοκράτορα Ηράκλειου (α' μισό 7ου αιώνα) ως «αλ-Ρουμ». Η υιοθέτηση αυτού του

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

όρου (όπως εξάλλου και του όρου «Ανατολού», εκ του «Ανατολή», για χαρακτηρισμό της Μικράς Ασίας), φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι μουσουλμάνοι κατακτητές του απώτατου δυτικού άκρου της Εγγύς Ανατολής είχαν συνδέσει τις ιστορικές τους τύχες με τον μεσαιωνικό ανατολικό ελληνισμό, αφού οι περιοχές του σουλτανάτου τους είχαν εδραιωθεί ακριβώς πάνω στις πρώην μικρασιατικές κτήσεις του Βυζαντίου. Αργότερα, τέλος, οι Οθωμανοί αποκάλεσαν τις εν γένει κτήσεις τους στα Βαλκάνια «Ρουμ-ιλί» ή «Ρουμ-ελί» (δηλαδή «χώρες/περιοχές των Ρωμαίων»), αν και σε μερικές περιπτώσεις αυτός ο όρος χρησιμοποιήθηκε και εντελώς γενικευτικά ταυτιζόμενος με την έννοια της «Δύσης».

Σαρακηνοί. — Ονομασία που συχνά χρησιμοποιήσαν οι βυζαντινές πηγές για να χαρακτηρίσουν όχι μόνο τους προϊσλαμικούς, αλλά κυρίως τους μουσουλμάνους Άραβες που έκαναν επιδρομές κατά της αυτοκρατορίας στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Επίσης, τους Τούρκους των 11ου-16ου αιώνων, κυρίως τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς, ως την εποχή των εκτεταμένων επιδρομών στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας. Η ρίζα του όρου προέρχεται μάλλον από το όνομα της Σάρας, γυναίκας του Αβραάμ, ενώ οι άλλοι θεωρούν ότι προέρχεται από τις αραβικές λέξεις «σαράκα» (ληστεία) ή «σαρκιγιούν» (Ανατολή), που μεταφέρθηκαν ως όροι από το Βυζάντιο στη Δύση κυρίως κατά την εποχή των σταυροφοριών.

Τά(ρ)ταροι. — Όρος με τον οποίο υποδηλώνονται τα διάφορα μογγολικά φύλα του Μεσαίωνα, που ανήκαν στον ουραλοαλταϊκό κλάδο, αν και αυτός ο συσχετισμός δεν είναι απόλυτα ακριβής. Και τούτο, διότι οι ημινομαδικοί Τάρταροι, των οποίων η ονομασία πρωτοεμφανίζεται σε παλαιστουρκικές επιγραφές της Μογγολίας (του 8ου αιώνα μ.Χ.), κατακτήθηκαν και τελικά ενσωματώθηκαν στις αρχές του 13ου αιώνα από τον Τζένγκις Χαν. Από τότε και επειδή η ονομασία «Τά(ρ)ταρος» θεωρείτο σημαντική εκείνη την εποχή, οι μογγόλοι ηγεμόνες (επίγονοι της δυναστείας του Τζένγκις Χαν) την υιοθέτησαν για το λαό τους, συνέχισαν δε να τη χρησιμοποιούν και αργότερα, ιδιαίτερα στους 15ο και 16ο αιώνες. Στις βυζαντινές πηγές συναντώνται επίσης οι όροι «Τόχαροι»-«Τοχάριοι» και «Μουγούλιοι», καθώς και ο όρος «Σκίθαι», για να χαρακτηρίσουν τα διάφορα μογγολικά φύλα του ύστερου Μεσαίωνα.

Τουρκόπουλοι. — Όρος και ονομασία για τους εκχριστιανισμένους μουσουλμάνους μισθοφόρους στη βυζαντινή υπηρεσία από το β' μισό του 11ου αιώνα μ.Χ., οι οποίοι ήταν τουρκικής (κυρίως σελτζουκικής) καταγωγής. Έδρασαν επίσης στη Μέση Ανατολή, στο πλευρό των σταυροφόρων της Δύσης κατά των μουσουλμάνων στο τέλος του 11ου και στον 12ο αιώνα, όπως επίσης και στα Βαλκάνια, τότε στο πλευρό των Βυζαντινών και τότε των Καταλανών εισβολέων της αυτοκρατορίας. Τουρκόπουλους συναντάμε τέλος στις λατινοκρατούμενες Κύπρο και Ρόδο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αιώνες). Σε γενικές γραμμές, υπήρξαν απόγονοι μικτών γάμων ανάμεσα σε Τούρκους (Σελτζούκους ή Τουρκομάνους) και σε Ελληνίδες χριστιανές της Μικράς Ασίας, διακρινόμενοι ιδιαίτερα για τις πολεμικές τους ικανότητες. Ο γνωστότερος Τουρκόπουλος στο Βυζάντιο υπήρξε ο αξιωματούχος του Αλέξιου Α' Κομνηνού, ο Τατίκιος, με δράση στη διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας (1096-1097).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Χάν(ος)-Χαγάνος. — Τουρκικής προέλευσης όρος που χαρακτηρίζει τους ηγεμόνες/φυλάρχους των πρώιμων τουρκικών φύλων (Ογούζων). Αργότερα, από τον 6ο αιώνα μ.Χ. και εξής, ο όρος εξαπλώθηκε στα γνωστά τουρκόφωνα φύλα του Μεσαίωνα (Πρωτοβούλγαρους, Αβάρους, Χαζάρους, Μογγόλους), ενώ από τον 14ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε και από τους οθωμανούς κατακτητές σουλτάνους (για παράδειγμα, Βαγιαζίτ Α', Μουράτ Β' και Μωάμεθ Β') ως δεύτερο συνθετικό μετά από το όνομά τους (για παράδειγμα, Βαγιαζίτ-χαν). Απ' αυτόν τον όρο προέρχεται και το «χανάτο», που χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους Μογγόλους (Ταρτάρους) της αποκαλούμενης «Χρυσής Ορδής», απογόνων του σημαντικότερου «χαν» στην παγκόσμια ιστορία, του Τζένγκις Χαν (1206-1227).

Επιλογή βιβλιογραφίας

(Αναλυτικές βιβλιογραφίες πηγών-βοηθημάτων δίνονται στα περισσότερα από τα δημοσιεύματα που ακολουθούν. Πολύ ενημερωμένες βιβλιογραφίες υπάρχουν επίσης στα λήμματα της β' έκδοσης της έγκυρης *Encyclopaedia of Islam / Encyclopédie de l'Islam*, η οποία ολοκληρώθηκε πρόσφατα, το 2002, ως προς το κύριο λημματογραφικό της τμήμα.)

Αντωνόπουλος Π., *Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι*, Αθήνα, 1996.

Ahrweiler Hélène, «Byzantine concepts of the foreigner: the case of the Nomads», στο Hélène Ahrweiler - Angelike Laiou (εκδ.), *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, 1998, σελ. 1-15.

Άμαντος Κ., *Σχέσεις Ελλάς και Τούρκων από τον ένδέκατο αιώνα μέχρι το 1821*, τόμ. Α': *Οί πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των ελληνικών χωρών (1071-1571)*, Αθήνα, 1955.

Balivet M., *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc: histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul, 1994.

Bata G., «The personal names of the early Arpads», *Journal of Turkish Studies* 13 (Harvard U., 1989) (= *Festschrift G. Doerfer*); σελ. 15-21.

Bosworth C.E., *The new Islamic dynasties*, Edinburgh U.P., 1996 (πίνακες δυναστειών και ηγεμόνων).

Brand Ch., «The Turkish element in Byzantium, eleventh-twelfth centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), σελ. 1-25.

Bryer A., «Greeks and Türkmens: the Pontic exception», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σελ. 113-149.

Βρυώνης Σπ., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μετάφραση Κάρια Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1996.

Βρυώνης Σπ., βλ. Vryonis Sp.

Cahen Cl., *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul-Paris, 1988 (και προγενέστερη αγγλική έκδοση: *Pre-Ottoman Turkey: a general survey of the material and spiritual culture and history, c. 1071-1330*, London, 1968).

Cameron Averil, «Agathias on the Sassanians», *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-1970), σελ. 69-178.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Γεωργιάδης-Αρνάκης Γ., *Οι πρώτοι Όθωμανοί. Συμβολή εις τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Αθήνα, 1947.

Diaconu P., *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.

—, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest, 1978.

Georgacas D., *The names for the Asia Minor peninsula and a register of surviving Anatolian pre-Turkish place names*, Heidelberg, 1971.

Giraud R., *L'Empire des turcs Celestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-734). Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris, 1960.

Gjuselev V., *The Protobulgarians: a pre-history of the Asparouchian Bulgaria*, Sofia, 1979.

Golden P., *An introduction to the history of the Turkish people: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992.

Huxley G., «Steppe people in Konstantinos Porphyrogennetos», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 34 (1984), σελ. 77-89.

—, «Byzantinokhazarika», *Hermathena* 148 (1990), σελ. 69-87.

Inalcik H., «The rise of Turcoman maritime principalities in Anatolia, Byzantium, and Crusades», *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), σελ. 179-217.

Kafesoğlu I., *A history of the Seljuks. Ibrahim Kafesoğlu's interpretation and the resulting controversy*, αγγλική μετάφραση-επιμέλεια G. Leiser, S. Illinois U.P., 1988.

Kafesoğlu I. - Yıldız H.D. - Merçil E. - Saray M., *A short history of Turkish-Islamic states (excluding the Ottoman state)*, Ankara, 1994.

Lippard B., *The Mongols and Byzantium (1243-1346)*, Ph.D. thesis, Indiana U., 1984 (Ann Arbor U. Microfilms International, Michigan) (δακτυλόγραφο).

Λουγγής Τηλ., *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, De administrando imperio (Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμαίων). Μία μέθοδος ἀνάγνωσης*, Θεσσαλονίκη, 1990.

Loungis Tel., «Über die zwei gegensätzlichen Richtungen der byzantinischen Ausserpolitik im osteuropaischen Raum im 10 Jahr.», στο G. Prinzing - M. Salamon (εκδ.), *Byzanz und Ostmitteleuropa (950-1453)*, Wiesbaden, 1999, σελ. 35-43.

Moravcsik G., *Byzantinoturcica*, τόμ. I: *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, τόμ. II: *Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, β' έκδοση, Berlin, 1958 (ανατύπωση, Leiden, 1983).

—, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970.

Obolensky D., *Η βυζαντινή κοινοπολιτεία. Η ανατολική Ευρώπη (500-1453)*, μετάφραση Ι. Τσεβρεμέζ, τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Θεσσαλονίκη, 1991.

Oikonomidès N., «Vardariotes-W.l.nd.r-V.n.nd.r: hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934», *Südost-Forschungen* 32 (1973), σελ. 1-8.

Pohl W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa (567-822 n. Chr.)*, München, 1988.

Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari, «Settimane di studio del Centro Italiano di Studi di alto medioevo» (αρ. XXX), τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Spoleto, 1988 (συλλογικό).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Pritsak O., *Studies on medieval Eurasian history*, Variorum Reprints collected studies series, London, 1981, άρθρα IV («The Pecenegs. A case of social and economic transformation»), XIX («The decline of the Empire of the Oghuz Yabghu»).

Richard J., «Les Turcoples au service des royaumes de Jerusalem et de Chypre: musulmans convertis ou chretiens orientaux?», *Revue des études islamiques* 54 (1986), σελ. 259-270.

—, «Byzance et les Mongols», *Byzantinische Forschungen* 25 (1999), σελ. 83-100.

Roux J.-P., *Η ιστορία των Τούρκων: 2.000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο*, μετάφραση Μαρία Σμυρνιώτη, Αθήνα, 1998.

Sahas D., *Byzantium and Islam: an encounter of two theocracies. Mutual admiration, and exclusion*, Toronto, 1993.

—, «Saracens and Arabs in the Leimon of John Moschos», *Βυζαντιακά* 17 (1997), σελ. 121-138.

—, «Saracens and the Syrians in the Byzantine anti-Islamic literature and before», *Symposium Syriacum VII*, in *Orientalia Christiana Analecta* 256 (ed. Rene La Venant) (Roma, 1998), σελ. 387-408.

Savvides A.G.C., *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk Sultanate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols (A.D. c. 1192-1237)*, Θεσσαλονίκη, 1981.

Σαββίδης Α.Γ.Κ., *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα, 1991, άρθρα VIII («Η τελευταία πατζινακική επιδρομή στο Βυζάντιο, 1122-1123»), IX («Οι Κομάνοι/Κουμάνοι και το Βυζάντιο, 11ος-13ος αι. μ.Χ.»), X («A note of the terms Rûm and Anatolia in Seljuk and early Ottoman times»), XVI («Εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι μισοφόροι στα βυζαντινά και στα λατινικά στρατεύματα της Ανατολής»).

—, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994*, Αθήνα, 1994, άρθρα XVII α-β («Varia byzantinoturcica. I. Comneni, Angeli, Zengids and Ayyubids to the death of Saladin-II, Taticius the Turcople»), XVIII («Η προέλευση και ο ρόλος των τουρκόφωνων μισοφόρων στον Μορέα κατά τον βυζαντινοφραγκικό πόλεμο του 1263-1264»).

—, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τόμ. Α': *Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα, 1996 (ανατύπωση, 2001) (θεματικές βιβλιογραφίες στις σελ. 171-221).

—, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*, Φάρασαλα-Θεσσαλονίκη, 1997, άρθρα V («Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους μικρασιάτες χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου»), VIII («Seventh-fifteenth century Islamic history as portrayed in Greek Byzantine history manuals: a bibliographical survey»), XV («Byzantines and the Oghuz/Ghuzz: some observations on the nomenclature»).

—, *Από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997*, Αθήνα, 1997, άρθρα 4 («Η γνώση των Βυζαντινών για τον τουρκόφωνο κόσμο της Ασίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης μέσα από τον ονοματοδοσία»), 5 («Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek

and Latin armies: the Turcoples/Tourkopouloi», 34 («Τα παραβάν-σεράγια της Ανατολής στο Μεσαίωνα»).

—, «Some notes on the terms Agarenoi, Ismaelitai and Sarakenoi in Byzantine sources», *Byzantion* 67/1 (1997), σελ. 89-96.

—, «Τεκφούρ: οι χριστιανοί ηγεμόνες και στρατιωτικοί αρχηγοί του βυζαντινο-τουρκικού μετώπου (13ος-15ος αιώνες)», *Βυζαντιακά* 17 (1997), σελ. 365-168 και «On the origins and connotation of the term *tekfur* in Byzantine-Turkish relations», *Byzantion* 71/2 (2001), σελ. 451-461.

—, «Some notes on the terms *khan* and *khagan* in Byzantine sources», *Studies in honour of C.E. Bosworth*, τόμ. I: *Hunter of the East Arabic and Semitic studies* (ed. I.R. Netton), Leiden-Boston-Köln, 2000, σελ. 267-279.

—, *Ούννοι, Βυζάντιο και Ευρώπη. Ο κόσμος των πρώιμων Τούρκων*, Αθήνα, 2000.

—, *Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - ισλάμ*, β' έκδοση, Αθήνα, 2000.

—, *Βυζαντινά, τουρκικά, μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Θεσσαλονίκη, 2002.

—, *Δοξίμια οθωμανικής ιστορίας*, Αθήνα, 2002.

Σανσαρίδου-Hendrickx Θέκλα, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα. Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα, 1999.

Shahid I., *Byzantium and the Arabs in the fourth century*, Washington, 1984.

—, *Byzantium and the Arabs in the fifth century*, Washington, 1989.

—, *Byzantium and the Arabs in the sixth century*, τόμ. Α'-Β' (με συνεχή σελιδαρίθμηση), Washington, 1995.

Shepard J., «The Khazars' formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy», *Oxford Slavonic Papers*, n.s., 31 (1998), σελ. 11-34.

—, «Byzantium and the steppe-nomads: the Hungarian dimension», στο G. Prinzing - M. Salomon (εκδ.), *Byzanz und Ostmitteleuropa (950-1453)*, Wiesbaden, 1999, σελ. 55-84.

Smythe D., *Byzantine perceptions of the outsider in the eleventh and twelfth centuries: a method*, Ph.D. thesis, St. Andrews U., 1992 (δακτυλόγραφο).

Sümer F., *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları* (= «Οι Ογούζοι [Τουρκομάνοι]. Ιστορία, οργάνωση και έπος της φυλής»), γ' έκδοση, Ankara, 1980.

Turan O., «The ideal of world domination among the medieval Turks», *Studia Islamica* 4 (1955), σελ. 77-90.

—, *Selçuklular ve İslamiyet* (= «Οι Σελτζούκοι και ο ισλαμικός κόσμος»), Istanbul, 1971 (ανατύπωση, 1980).

Uzunçarşılı I.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (= «Τα μπευλίκια της Ανατολίας και ο κόσμος των Ασπροπροβατάδων και των Μαυροπροβατάδων»), γ' έκδοση, Ankara, 1984.

Vryonis Sp., *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans. Reprinted studies*, Malibu, 1981, άρθρα IV («Nomadization and Islamization in Asia Minor»), V («The decline of Byzantine civilization in Asia Minor, 11th-15th century»), VI («Patterns of population movement in Byzantine Asia Minor, 1071-1261»).

Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού κόσμου

Wittek P., *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετάφραση Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα, 1988.*

Φιλίππου Φ., «Ο βυζαντινός οικουμενισμός και η ιδέα ανεξαρτησίας του α' βουλγαρικού κράτους πριν τον εκχριστιανισμό», *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-1992), σελ. 183-188.

Zachariadou Elizabeth, «Observations on some turcica of Pachymeres», *Revue des études byzantines* 36 (1978), σελ. 261-267.

—, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice, 1983.

— (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Crete U.P., Rethymnon, 1993.

Zhukov K., *Egejskie emiraty v XIV-XV vv.* (= «Τα εμιράτα του Αιγαίου κατά τους 14ο-15ο αιώνες»), Moskva, 1988.